

İSLAM TÜRKAY'IN ŞİİRLERİNDE KALIPLAŞMIŞ DİL ÖGELERİ

Dicle TEBEROğLU*

zet

Dil sosyal bir varlık olarak yaratılan insanoğlunun toplum içindeki en temel ihtiyaçlarından biri olan, onun kendisini ifade edebilmesini ve anlaşılabilmesini sağlayan en önemli araçtır. Dili kendi gündelik ihtiyaçlarını karşılamamanın, iletişim kurmanın dışında bilim, kültür, sanat ve edebiyat alanlarında da ustaca kullananlar, meydana getirdikleri eserlerle yüzyıllar boyunca adlarından söz ettirirler. Kalıplaşmış dil ögeleri de bir dilin bilim, kültür, sanat ve edebiyat alanlarında etkili kullanımında önemli rol oynar.

Kalıplaşmış dil ögeleri deyimler, vecizeler, atasözleri, ikilemeler, dualar (alkışlar), beddualar (kargışlar), hadisler, *Kur'an* ayetleri vd. oluşur. Bir dilin söz varlığı ve farklı kullanım alanları içinde yer alan bu kalıplaşmış dil ögeleri âdeta birer kültürel bellek kodlayıcısı olarak karşımıza çıkarlar. Kültürel kodların ediniminde ve gelecek kuşaklara aktarımında kalıplaşmış dil ögeleri önemli bir role sahiptirler.

İslam Türkay, Türk diline, edebiyatına, tarihine, kltrine ait değerleri, Türk dilinin söz varlığını, inceliklerini, mazmunlar dünyasını, çok iyi bilen ve bunları büyük ölçüde eserlerine taşıyan bir Őairdir. Bu sebeple de İslam Türkay'ın eserlerinde dile ve kültüre ait kodların temsilcisi ve taşıyıcısı niteliğinde pek çok kalıplaşmış dil ögesine yer verilmiştir.

Bu makalede önce kalıplaşmış dil ögeleri hakkında ana çizgileriyle bilgi verilmiŐ, sonra da İslam Türkay'ın Şiirlerinde geçen kalıplaşmış dil ögeleri ele alınıp incelenmiŐtir.

* Dr., dicleteberoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8480-8768.

Anahtar kelimeler: İslam Türkay, dil ve kültür, kalıplaşmış dil öğeleri, Azerbaycan Türkçesi.

LINGUISTIC FORMS IN ISLAM TURKAY'S POETRY

Abstract

Language is one of the most fundamental needs and the most important tool for the humankind, who are social beings. Since they need the language to express themselves and ensure that they are understood. Those who also utilize language skillfully in science, culture, art and literature in addition to fulfilling daily needs and merely communicating, create works of art are remembered for centuries. The linguistic forms undertake a huge role in efficient use of a language in science, culture, art and literature.

The linguistic forms consist of idioms, proverbs, sayings, reduplications, prayers (applauds), curses (impractions), hadith, verses from Quran etc. Linguistic forms hold a significant role in acquiring these cultural codes and conveying them to the next generations. On one hand, they enrich the language in terms of vocabulary.

Islam Türkay is a poet who is well-versed in Turkish language, literature, history, culture and values as well as its vocabulary, particulars, its world of propositions and he is quite skillful at expressing his knowledge in his works. Therefore, Islam Türkay's works include many linguistic forms that represent and convey the linguistic and cultural codes.

This study offers a general overview of linguistic forms and then, the linguistic forms found in Islam Türkay's poems are reviewed in detail.

Keywords: Islam Türkay, language and culture, linguistic forms, Azerbaijani Turkish.

Giriş

1. Kalıplaşmış dil öğeleri üzerine

“Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sınırlarını bugün de çözemediğimiz büyümlü bir varlıktır” (Aksan, 2009, s. 11). “İnsanı insan eden dil, toplumun da başlıca temel taşlarındandır; ulusu ulus yapan öğelerin en başta gelenidir; kültürün belkemiği sayılabilir” (Aksan, 2009, s. 64). Dil, sosyal bir varlık olan insanın toplum içindeki ihtiyaçlarından biri olan kendisini ifade edebilme ve anlaşılma ihtiyaçlarını karşılayan en önemli unsurdur.

Dili yalnızca kendi gündelik ihtiyaçlarını karşılamamanın dışında, yani bu amaca hizmet eden bir iletişim aracı olarak kullanmaktan öte, o dili ustaca

kullanarak dili kullanmadaki becerisini ortaya koyabilenler meydana getirdikleri eserlerle yüzyıllar boyunca adlarından söz ettirirler. Bu sanatkarlar meydana getirdikleri eserlerle kendilerinden sonraki kuşağa o dili kullanan milletin sahip olduğu duygu ve düşünce hazinesini, kültürel değerlerini, geleneklerini ve göreneklerini aktarırken o dilin zenginliğini¹ de ortaya koyarlar. Sıradanlıktan uzak ve sanatsal değeri yüksek bu tür nitelikli eserler, okuyanda aynı zamanda güzel duygular meydana getirir:

Bir dili kullanmada her isteyen ustalığın en yukarı mertebesine ulaşmaz. Bu yüzden de her zanaatta olduğu gibi, dili kullanmada da ustalık çeşitli ölçülere göre derecelendirilir. Çoğumuzun ustalığı ana dilimiz konusunda da amatörlük seviyesini aşamaz. Aramızdan bazıları doğuştan getirdikleri dili öğrenme ve kullanma yetilerini geliştirerek, bu alandaki ustalıklarını zanaatkârlık seviyesinden sanatkarlık seviyesine yükseltirler. Yani dili kendilerine özgü kılmaları, özelleştirme tarzları insanlar arasında bunlara bir ayrıcalık kazandırır. Bunlar, söz konusu dilin hatipleri, şairleri, yazarlarıdır. Bu dil, bu sanatkarlar sayesinde itibarlı ve kullanımda olur. Sıradan olmayanlar, sıradan olmayan ihtiyaçlarını karşılamak için dili geliştirirler; ona yeni öğeler (aletler) katarlar; onun öğelerini alışılmışın dışında kullanmanın yollarını bulurlar (Gemalmaz, 2010, s. 6).

Dil ve kültür birbirinden ayrı düşünilemeyen iki kavram işaretidir. Gerek sözlü gerekse yazılı olarak dil vasıtasıyla kuşaktan kuşağa kültürel aktarım sağlanır (Er, 2016, s. 1426). Topluluk olmaktan millet olmaya geçişte, ortak

¹ Türkçenin zengin bir dil olup olmadığı, Türk dilinin yaşı gibi meseleler yıllar boyu tartışılmalıdır. Türk dilinin yaşı meselesiyle ilgili Osman Nedim Tuna'nın Türkçe ile Sümerce arasında ilgiler kurarak Türkçe ile Sümercenin 168 adet ortak kelimeye sahip olduğunun tespiti Türk dili açısından çok önemli bir gelişmedir. Bunun anlamı ise şudur: "Türkler en az MÖ 3500'lerde Türkiye'nin doğusunda bulunmuşlardır. Bu da demek oluyor ki günümüzden 5500 yıl önce de Türkçe vardı ve böylece yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı verilere sahip olan dil Türkçedir" (Ercilasun, 2018, s. 35-36). Türk dilinin "en eski yazılı verilere sahip" zengin bir dil olduğunu destekleyen başka bir belge ise (Kök)türk Yazıtları'dır. (Kök)türk Yazıtları'nda yer alan deyimler, vecizeler, atasözleri gibi kalıplaşmış dil öğeleri, somut kavram işaretlerinin yanı sıra soyut kavram işaretlerinin de kullanımı, ayrıca yazıtlarda kullanılan sanatlı ifadeler bu dilin uzun zamandır işlek şekilde kullanılan bir dil olduğunu ve zengin bir anlatıma sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

"Türkçenin kavramlar dünyasının özelliklerini belirleyebilmek için onun en eski dönemlerine uzanmak gerekir sanıyoruz. Türkçenin eldeki en eski ürünleri olan (Kök)türk Yazıtları, konularının kısıtlılığına ve taşta yazılma nedeniyle kısa anlatıma yönelmiş olmasına karşın daha VIII. yüzyılda dilin somut ve soyut kavramlar yönünden zengin olduğunu göstermektedir. (...) Söz varlığının kısıtlılığına karşın aynı metinlerde 'hilekâr, sahtekâr, aldatıcı' demek olan üç ayrı soyut kavramın geçmekte olması da ilgi çekicidir. (Kök)türk Yazıtları'nda kür 'hile, kandırma' kökünden gelen kürlüg 'hilekâr, aldatıcı', armak 'aldatmak' kökünün türevi armakçı (aynı anlamda) ve teblig 'aldatıcı' aynı tümede kullanılmış bulunmaktadır" (KTD, 22; Aksan, 1998, s. 105-106).

bir millî hafıza yaratmada dilin bir kültür taşıyıcısı olarak ne denli önemli olduğu bilinen bir gerçektir:

Ziya Gökalp, dili kültürün temel unsuru sayar. O bu görüşünde haklıdır. Zira dil, duygu ve düşüncenin âdeta kabıdır. Bir milletin bütün duygu ve düşünce hazinesi, dil kabına veya kalıbına dökülür ve bu dil kabı ile yerden yere, nesilden nesle aktarılır. Yazı, dilin sesini kaydeden bir vâsıta olarak dilin bir parçasıdır. Fakat kültür, söz ile de bir millet arasında yayılır. Dil kültürün temeli olduğuna göre, bir milletin dil ile ifade ettiği sözlü, yazılı her şey kültür kavramına girer (Kaplan, 2008, s. 151).

“Dildeki kavram işaretleri, o dili konuşanların duygu ve düşüncelerinin, yaşayış ve inanışlarının uzantıları, kültürel değerlerinin temsilcileri gibidirler” (Alyılmaz, 2018, s. 12; Alyılmaz, 2003, s. 179).

Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelere, değişik durum ve olayların, devinimlerin anlatımı sırasında birtakım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Kimi zaman kendi kök ve ekleriyle türetmelere gider; kimi zaman ilgisi, benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir; böylece dildeki göstergeler oluşur. Bu göstergelerin birden çok göstergenin bir araya gelmesiyle yeni bir kavram ortaya koyması da olanaklıdır. Dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle simgeleştirilerek kavramlaştırılmasına anlam bilim(i)nde anlamlama (signification) adı verilmektedir (Aksan, 1998, s. 30-31).

Türkçede kavram işareti meydana getirmenin² / sözcük yapmanın pek çok yolu vardır. Yeni bir kavram işareti meydana getirmek için kavramları işaretleme yollarından biri olan kök, köken veya gövde hâlindeki anlamlı dil öğeleri üzerine, görevli dil öğeleri (yapım ekleri) getirilerek yeni kavram işareti yapma yöntemi her zaman, her durumda başvurulabilecek bir yöntem değildir:

Her ne kadar Türkçede kavram işaretleme söz konusu olduğunda ilk akla gelen metot “kök ya da gövde üzerine yapım eki getirme” olsa da söz konusu metodun belirli bir noktadan sonra kullanılabilirliği zayıftır. Dolayısıyla dil, insan beyninin çalışma ve algılama biçimine bağlı olarak birden fazla sözcükten oluşan (çoğunlukla iki veya daha fazla parçalı / kelime) kalıcı kavram işaretleme metotlarını geliştirmiştir. Zira anlamlı elemanlar arasında yer alan boşluk (space) sözcüğün telaffuzunu, insan beyninin algılamasını kolaylaştırmakta; sözcüğün anlaşılabilirliğini de artırmaktadır (Mert, 2008, s. 3-4).

“Bir dilin söz varlığı, hem sözlüklerde madde başı olarak bulunabilen kelimelerden hem de belirli bir anlamı vermek üzere kalıplaşan birimlerden

² Türkçenin kavram işaretleme yollarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1994, s. 2-35; Alyılmaz, 2013, s. 165-192; Alyılmaz, 2018, s. 11-25; Doğru, 2020, s. 20-48; Özdemir, 2020, s. 103-124; Emirşah, 2020, s. 75-102.

oluşur” (Sarı, 2021, s. 1). “Bir dili konuşan kişilerin kendi aralarında anlam aktarmak amacıyla kullandıkları ve kullanabilecekleri bütün birimler, o dilin söz varlığını oluşturmaktadır” (Gökdayı, 2019, s. 19). Bu birimler, sözcükler ile kalıplaşmış dil birimleri (atasözleri, deyimler, vecizeler, ikilemeler, dualar, beddualar (alkışlar, kargışlar) ile hadis veya *Kur’an* ayetlerinden oluşur. Bir dilin söz varlığı içerisinde yer alan kalıplaşmış dil öğeleri diye adlandırılan atasözleri, deyimler, vecizeler, ikilemeler, dualar ve beddualar, ayetler ve hadisler âdeta birer kültürel bellek kodlayıcısı olarak karşımıza çıkarlar. Milletçe sahip olduğumuz bu kültürel kodların gelecek kuşaklara aktarımında kalıplaşmış dil öğeleri önemli bir role sahiptir. Bu durum, dilin söz varlığını zenginleştirirken aynı zamanda da bu dili kullananların sözlü veya yazılı iletişimde türlü anlatım yolları kurarak etkili bir anlatım elde etmesine yardımcı olmaktadır.

“Dilde uzlaşma, kalıplaşmaya³ giden ilk aşamadır. (...) Yazının henüz icat edilmediği bir dönemde, bütün düşünce dünyasının kalıp ifadelerde saklandığı ve bu sayede aktarıldığı bilinmektedir. Sözlü kültürlerde kazanılan, öğrenilen bilginin unutulup kaybolmaması için sürekli olarak tekrar edilmesi kalıplaşmayı beraberinde getirmiş ve bilgi ancak bu sayede saklanabilmiştir” (Sarı, 2021, s. 2).

Özellikle konuşma eylemi yapılırken, daha önceden bir bütün hâline getirilip hafızada öylece saklanan kalıplaşmış birimler, konuşanlarca kolaylıkla hatırlanıp hemen kullanılabilirdiği gibi, dinleyici(ler) tarafından da çabucak algılanabilmektedir. Kalıplaşmış bir ögenin söylenip anlaşılması için gereken zaman ve enerji, her durumda yeni bir söz öbeğinin veya tümcenin meydana getirilip ağızdan çıkması ve algılanmasından daha azdır. Bu nedenle kalıplaşmış öğeler, sözlü ve yazılı iletişimde konuşanlar / yazarlar ve dinleyenler / okuyanlar için, söz varlığının kullanımı kolay ve cazip birimleri olmaktadır (Gökdayı, 2008, s. 90).

Tarih boyunca geçirdiği evreleri, farklı coğrafyalara yayılmış ürünlerini, bütün lehçe ve ağızlarını gözden geçirirsek, oldukça güçlü bir dil olan Türkçenin ayrıca zengin bir söz varlığına da sahip olduğu ortaya çıkar.

³ “Dilde genellikle birden fazla kelimenin belirli bir anlamı karşılamak için bir araya gelip öylece kalmaları” (Sarı, 2021, s. 1). “Kalıplaşma, kelimelerin asıl anlamlarını kaybederek yeni bir biçim almaları ve bu şekilde yaygınlık kazanmalarıyla ilgilidir. (...) Dilin doğal bir gelişimi olarak değerlendirilmekle birlikte bu durum bazı kurallar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu noktada, kalıplaşmış birimlerin oluşma şartlarının rastgele olmadığı, kalıplaşmış dil birimlerinin, yapısal, anlamsal ve işlevsel bir birlikteliğin ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Belirli bir anlamı verebilmek veya belirli bir işlevi yerine getirebilmek için bir araya getirilen kelimelerin yapısal kalıplaşmasının anlam açısından da desteklenmesi beklenir. Aksi takdirde birim, dilin kullanıcı tarafından anlaşılmaz, benimsenmez ve kullanım dışı kalır” (Sarı, 2021, s. 2).

Türkçe bünyesinde barındırdığı farklı lehçelerle oldukça geniş coğrafyada hâkimiyet kurmuş bir dildir. Oğuz grubuna mensup olan Türkiye Türkçesine en yakın lehçelerden biri yine aynı grupta yer alan Azerbaycan Türkçesidir.⁴ Azerbaycan Türkçesi genel anlamda, zengin bir söz varlığına sahip olması, Türk düşünce yapısının ve yaşam tarzının yansımalarını barındırması, özellikle atasözlerinde, alkışlarda, kargışlarda, vecizelerde Türk-İslam toplum yapısının özelliklerini taşıması, dil yapısı bakımından ise Eski Türkçe Dönemi'nden günümüze kadar birçok kelimeyi bünyesinde barındırması bakımından oldukça özel bir yere sahiptir.

2. İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen kalıplaşmış dil öğeleri:

Bu çalışmada Azerbaycan'ın yetiştirdiği önemli şairlerden biri olan İslam Türkay'ın şiirlerinde yer alan kalıplaşmış dil öğelerinden atasözleri, deyimler, vecizeler, ikilemeler, alkışlar ve kargışlar, tespit edilip incelenecektir. Bağlam içinde değerlendirilecek olan bu kalıplaşmış dil öğeleri gelecek kuşaklara Türk kültürü, yaşayış ve inancı, gelenek ve görenekleri, değer yargıları, dil kullanımı gibi toplumsal ve bilimsel açıdan son derece önemli olan konularda bir aktarım sağlamış olacaktır.

Azerbaycan Türkçesi günlük kullanımında dahi ahenkli söyleyişe sahip bir lehçe olarak özel bir yere sahiptir. Bunda sosyal ve kültürel birikimin rolü büyüktür. Şiir türünün, insanda coşku ve heyecan uyandırarak mecazlar, mazmunlar, metaforlar, kalıplaşmış dil öğeleri vb. kullanılarak muhataba iletmek istenen mesajın daha etkili bir şekilde aktarılmasına aracı olduğu bilinmektedir. Hatta çoğu zaman şiirin en etkili silahtan dahi daha etkili olduğu düşünülmüştür. Bilindiği üzere Sovyetler Birliği dağılmadan önce, Azerbaycan'da ve Türk dünyasının farklı bölgelerinde Represiya Dönemi yaşanmıştır ve bu dönemde pek çok Türk şairi, yazarı, aydını, yazdıkları eserler sebebiyle sürgüne gönderilmiş, tutsak edilmiş, birçok hakkı elinden alınmış, en acısı da öldürülmüştür. İslam Türkay da Sovyetler Birliği Dönemi'nde görüşleri, konuşmaları ve yazdıkları yüzünden sıkıntı çektirilen Azerbaycan'ın yetiştirdiği önemli aydın ve şairlerden biridir.

Asıl adı Ehmed İslam Heftikoğlu olan ancak şiirlerini yazarken İslam Türkay⁵ adını kullanan şair 7 Kasım 1950 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kazak şehrinin Demirciler köyünde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. O, ilk ve ortaöğreniminin ardından Azerbaycan Devlet Üniversitesinde gazetecilik eğitimi alır; birçok gazetede ve yayınevinde mütercim, redaktör,

⁴ Çağdaş Türk Lehçeleri ve Azerbaycan Türkçesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Buran ve Alkaya, 2017; Buran, vd., 2017.

⁵ Şairin öz geçmişi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Çoban, 2017, s. 2232-2255; Ehmedov, 1995.

yazar ve yönetici olarak çalışır (Ehmedov, 1995, s. 238-239; Çoban, 2017, s. 2235).

Türkey, profesyonel olarak tercüme işiyle uğraşmaktadır. Türkey'in Rusçadan, Türkiye Türkçesinden ve bazı Batı dillerinden Azerbaycan Türkçesine tercüme bulunmaktadır (Ehmedov, 1995, s. 238-239; Çoban, 2017, s. 2236).

Aşk, sevgi ve köy konulu şiirlerin yanında Türk tarihini, Türk dünyasını, Türk dünyasının birliğini, bütünlüğünü konu alan şiirler de yazan şairin eserleri Rus ve Ukrayna dillerine tercüme edilir; Özbek ve Kırgız Türkçelerine aktarılır. 1979'da Gazeteciler Birliğine, 1989'da Azerbaycan Yazarlar Birliğine üye olan şairin eserleri şunlardır: *Bir Gün Geler*, Bakü, 1981; *Herşeyi Tezeden Başlayam Gerek*, Bakü, 1985; *Arxada Hesret Var*, Bakü, 1986; *Éşgim Menim Dar Ağacım*, Bakü, 1991 (Ehmedov, 1995, s. 238-239; Çoban, 2017, s. 2237).

İslam Türkey'in hem yayımlanmış hem de henüz yayımlanmamış şiirlerinde yer alan kalıplaşmış dil öğelerini şöyle dikkatlere sunmak mümkündür:

2.1. İslam Türkey'in şiirlerinde geçen atasözleri:

Atasözleri (İng. maxim; Fr. proverbe; Alm. sprichwort; Azb. atalar sözü) hem Türkiye Türkçesinde hem de diğer çağdaş Türk lehçelerinde kullanımına oldukça sık başvurulmuş kalıplaşmış dil öğelerindedir.

Atasözlerinin şekil ve içerik özellikleri dikkate alınarak şimdiye kadar pek çok tanımı yapılmıştır:

“Eski kuşakların denemelerinden kalma yol gösterici, akıl verici yargı ve öğüt” (Hatiboğlu, 1982, s. 17).

“Atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş öz sözlerdir” (Aksoy, 2018, s. 37).

“Atasözleri daima iyiyi, güzeli, doğruyu yaratma sürecinde uyulacak ilke ve kuralları öğütleyen yapıcı bir dünya görüşünün sözcüsüdür” (Çotuksöken, 1988, s. 7).

“Atasözü, kısa, canlı, renkli, kafiyeli bir sonuca bağlanmış öğüt niteliğindeki ferasetli sözlerdir” (Adilov, 2021, s. 34).

Atasözlerinin genel tanımı ise *Türkçe Sözlük*'te şu şekilde yapılmaktadır: “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel” (TS, 2005, s. 140).

“Türkçede atalar sözü veya atasözü gibi nispeten yeni adlandırmaların öncesinde bugünkü bazı atasözlerinin ilk kullanımlarını da bulabileceğimiz *Divânu Lugâti t-Türk*'te geçen sav, “atalar sözü, darbimesel” anlamında kulla-

nılmış ilk kelimelerdendir” (Sarı, 2021, s. 12). “Farklı toplumlarca atasözlerine “kanatlı söz”, “nasihat”, “cevherli söz”, “ibret verici söz”, “altın söz”, “dilin gülzârı”, “halk mektebi”, “halk hikmeti”, “ruhun doktoru”, “aklın gözü” gibi anlamlara gelen adlar verildiği kaydedilmiştir” (Çobanoğlu, 2020, s. 3).

Atasözü için Türk lehçelerinde de çeşitli isimlendirmeler kullanılmaktadır. Azerbaycan, Afganistan, İran, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türkmenlerce atalar sözü veya eskiler sözü kullanılır. Saha veya Yakutlar hohoono; Tobollar takmak; Uranhâlar ülgercomak; Tuvalar üleger domoktar veya çeçen söster; Sagaylar takpak; Hakaslar söspek; Hoten civarında tabma; Kırgız, Kazak, Uygur, Özbek, Karakalpak, Kazan Tatarları, Başkurtlar ve Kırım Tatarları arasında Arapça kökenli makal; Türkmenistan, Kuzey Afganistan, İran Türkmenlerinde ise hem makal hem de nakıl; Çuvaşça ise samah Atasözü karşılığında kullanılmaktadır. Kıbrıs, Rodos, İstanköy, Batı Trakya, Makedonya, Kosova, Bulgaristan, Dobruca gibi Balkan ve Gagavuz Türkleri de atalar, eskiler veya atasözü kelimesini kullanmaktadırlar (Çobanoğlu, 2020, s. 3).

“Atasözleri⁶ (maxim, proverb) konuşma anında kurulmamaları, önceden kabul edilmiş şekilleri ile kullanılmaları ve yapılarının sürekliliği bakımından kalıp birimler olarak değerlendirilmektedir” (Karaağaç, 2018, s. 163).

Geçmişten günümüze ulaşana kadar da oldukça az değişiklik geçirmişlerdir. Bunda belirli bir mesaj iletme kaygısının etkisi yadsınamaz bir gerçektir. XI. yüzyılda *Dîvân*'da geçtiğini gördüğümüz “tag tagka kavuşmas, kişi kişiye kavuşur” bugün “dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur” biçiminde yaygın bir atasözümüzdür. Tıpkı deyimlerde olduğu gibi atasözleri de aynı dilin değişik lehçelerinde yaşamını sürdürmekte, böylece bir ulusun, değişik lehçeleriyle aynı dilin öz malı olduğunu göstermektedir (Aksan, 1996, s. 33).

Atasözleri, Türk milletinin bilgeliğini, kıvrak zekâsını, zengin düşünce dünyasını, karşılaştıkları farklı olaylardan ve durumlardan çıkardıkları yargıları şiirsel, etkileyici ve akılda kalıcı bir anlatımla ortaya koyan sözlerdir. Bu sebeple Türkçenin en eski dönemlerinden başlayarak günümüze kadar farklı lehçelerde kullanıla gelmiştir.

⁶ “Atasözleri çoğunlukla iki bölümden oluşur. İlk bölümde şart veya genel düşünce, ikinci bölümde ise ana fikir belirtilir. Atasözlerinin bir kısmında anlam doğrudan değil, imgelik biçimde dolaylı olarak ifade edilir. Atasözlerinde de kalıplaşma ve alışılmışlık özelliği bulunur. Yapılarındaki öğelerin yerleri de sabittir. Atasözleri kuruluşu bakımından ölçülü ve güzel, anlamı bakımından derin ve geniş içeriğe sahip, büyük ustalıklarla oluşturulmuş yapılarıdır. Atasözlerinde halkın kıvrak zekâsı görülür” (Karaağaç, 2018, s. 163). “Geleneğin, kültürün ve mantalitenin özeti niteliğinde olan bu sözlerde, atalarımızın metaforik yaklaşımlarına şahit oluruz. Bir yapıya, çok sayıda içeriği sığdırabilen metaforlar sayesinde, aktarılmak istenen tecrübe bilgiye (knowledge), pratik aklın yorumuyla ulaşırız” (Akın, 2015, s. 106).

Türkçenin en yalın, en güzel örneklerinden biri olan (Kök)türk Yazıtları, konuları itibariyle ulusa sesleniş metinleri olmaları, taşlara kazınarak yazıya geçirilmeleri gibi sebeplerden dolayı kısa cümleler içermektedirler. Bu sebeple atasözleri yazıtlarda sınırlı olarak kullanılmıştır. *Dîvânu Lugâti t-Türk*'te 300 atasözü tespit edildiğini, Türkçenin farklı lehçelerinin de atasözleri bakımından ne kadar zengin olduğunu düşünürsek aslında (Kök)türkçe Dönemi'nde de pek çok atasözünün var olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim (Kök)türk Yazıtları'ndan Bilge Tonyukuk Yazıtı'nda geçen atasözlerinden biri şöyledir:

toruk buukalı semiz buukalı irakda bülser semiz buuka toruk buka teyin bilmez ermiş: [*İnsan*], [*bir*] zayıf boğa ile [*bir de*] semiz boğa[*nın*] uzakta [*olduğunu*] bilse [*ve ona uzaktaki boğaların hangisinin zayıf boğa, hangisinin de semiz boğa olduğu sorulsa, boğalar uzakta oldukları için bu*] (boğaların hangisinin) semiz boğa; (hangisinin de) zayıf boğa olduğunu bilmez (BT I / 5-6; Alyılmaz, 2021: s. 312-314).

“Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü olan ve 11. yüzyılın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçe'nin Arapçadan daha zengin bir dil olduğunu kanıtlamak amacıyla yazılan *Dîvânu Lugâti t-Türk* içinde barındırdığı atasözleri ile 11. yüzyıla ait bir atalar sözü külliyatıdır” (Ercilasun, 2018, s. 17-18).

“Eserin temel yazılış amacı Araplara Türkçe öğretmek olsa da eserde Türk dili ve kültürü ile ilgili çok yönlü bilgiler bulunmaktadır. *Dîvânu Lugâti t-Türk*'ün içeriği, eserin Türklük bilimi için vazgeçilmez başvuru kaynağı olmasını kanıtlar niteliktedir” (Şen, 2019, s. 36).

İçerisinde yaklaşık 8000 Türkçe kelimenin Arapça karşılıkları, bölümlerin ve kelime listelerinin sonunda yapılan gramer açıklamaları, Türk boylarının ağızları hakkında bilgiler vermesi, Türk boy ve alt boyları hakkında etnolojik açıklamalar yapması, Türk coğrafyasına ait birçok yerleşim yerinin adını vermesi ve bazı efsaneleri, deyimleri, atasözlerini içinde barındırması eserin önemini ortaya koymaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. XVIII).

Türkçenin o dönemdeki bütün söz varlığını, zenginliklerini ortaya koyan *Dîvânu Lugâti t-Türk*'te yer alan savlardan (atasözlerinden) birkaçını dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:

“awçı neçe al bilse adhıg ança yol bilir: *Avcı ne kadar hile bilse, ayı o kadar yol bilir*” (Birtek, 1944, s. 37).

“yogurganda artuk kösülse üşiyür: *Yorgandan ziyâde ayak uzatılırsa üşür*” (Silahdaroğlu, 1997, s. 80). Bu atasözünün günümüzdeki kullanımı ise “Ayağını yorganına göre uzat.” şeklindedir.

“öd keçer kişi tuymaz, yalnuk oğlu mengü kalmas: *Zaman geçer, insan onu hissetmez ve insan oğlu ebedi olarak yaşayamaz*” (DLT 34/21; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 21) atasözü insanın, zamanın ne çabuk geçtiğinin farkında olmadığını ve ölümlü olduğunu anlatan bir atalar sözüdür.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi diğer Türk lehçelerinde ve Azerbaycan Türkçesinde de atasözü kullanımı oldukça yaygındır. Azerbaycan Türkçesi’ni oldukça etkili bir biçimde kullanan İslam Türkay’ın şiirlerinde deyimler, ikilemeler, alkışlar, kargışlar gibi kalıplaşmış dil öğelerinin yanı sıra atasözlerine de yer verilmiştir. Türkay’ın şiirlerinde geçen atasözlerine ait örnekler aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

Bés barmağın béşi de

Bir boyda olmalıdı. (EMDA / Yalan – Qanlı Géce)

Bu örnekte Türkiye Türkçesinde de karşılaştığımız “Beş parmağın beşi de bir değil (bir olmaz).” atasözünün şiirde kinâyeli bir biçimde kullanımını görmektediriz.

He, gözümün işığı,

Démeye çox sözüm var.

Déyerler: “**İlan vuran**

Ala çatıdan qorxar.” (EMDA / Axşamdan Keçende)

Türkiye Türkçesinde “Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer.” şeklinde kullanılan bu atasözü Azerbaycan Türkçesinde “İlan vuran ala çatıdan qorxar.” biçiminde benzer anlamda karşımıza çıkmaktadır. “Daha önce kendisini yılan sokan kimse alaca ip bile görse (ondan) korkar.” anlamına gelmektedir.

Yalançının évi yanar,

Dé, **kim ona inanar?** (EMDA / Axşamdan Keçende)

Türkiye Türkçesinde “Yalancının evi yanmış, kimse (ona) inanmamış.” şeklinde kullanılan atasözünün Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı “Yalançının evi yandı, heç kes inanmadı.” şeklindedir. Şiirde bu atasözüne yer verilmiştir.

“**Bir deli bir quyuya**

Bir daş atdı – qanmadı.

Yüz ağıllı yığışib

Daşı çıxardammadı” (EMDA / Axşamdan Keçende)

Türkiye Türkçesinde de benzer olarak “Bir deli kuyuya bir taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış.” şeklinde kullanılan bu atasözü Azerbaycan Türkçesinde de “Bir deli bir quyuya daş atmış, yüz ağıllı çıxarda bilmemiş” şeklinde kullanılır.

Menim kimi namusa

Bir karlı yiye gerek!

Armudun yaxşısını

Ayılar yéye gerek?! (EMDA / Tanış Ünvan)

“Armudun iyisini ayılar yer.” şeklinde Türkiye Türkçesinde de benzer bir kullanımına rastlanan atasözü İslam Türkay’ın dizelerinde bu şekliyle can bulmuştur. Azerbaycan Türkçesinde ise şu hâliyle kullanılır: “Armudun yaxşısını meşede ayı yeyer.”

Qürbeti ölümünden béter déyibler;

Arzular güllener, budağı eymez,

Ot kökü üstünde biter, déyibler. (AHV / Vetən)

“Gurbet ölümünden beter.” atasözü Türkiye Türkçesinde “Gurbet ölümünden acıdır.” şeklinde geçmektedir. “Ot kökü üstünde biter.” atasözüne benzer Türkiye Türkçesinde de pek çok atasözü kullanılmaktadır: “Kurt balası kurt olur”, “İtten it düşer.” vd.⁷

“Ala qarğa elinizden bala böyütmez.”

O günlerim bir de dönmez, bir de qayıtmaz. (AHV / Ata Yurdum Qayıtmışam)

Bu atasözü kötü, hayırsız insanlar için söylenmiş bir atasözüdür. Âdeta elini dokunduğu her şeyi mahveder. Öyle ki karga dahi onun elinin değdiği yavruyu büyütmez. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu atasözü “İt elinden ekmek almaz.” şeklinde kullanılmaktadır.

<<Béle otur, béle dur

Béle dayanmaq olmaz!

Téz duran xéyir tapar,

Béle oyanmaq olmaz!

Tanı dostu, düşmeni

Qarı⁸ düşmen dost olmaz!

Pisdir, yéne senindir,

Kök-kömence qesd olmaz! (AHV / Ömrün Serhedleri)

Bu şiirde üç atasözü geçmektedir. Bunlardan ilki “Téz duran xéyir tapar.” şeklindedir. Söz konusu atasözü Türkiye Türkçesinde “Erken kalkan yol alır; erken yatan döl alır.” şeklinde kullanılmaktadır.

⁷ Bu anlama gelen başka bir atasözü ise şudur: “Isırgan, ocağında biter.”

⁸ karı: yaşlı, eski (Gülensoy, 2011, s. 373)

Şiirde geçen ikinci atasözü ise “Qarı düşmen dost olmaz!” şeklindedir. Bu atasözü de Türkiye Türkçesinde “Eski düşman dost olmaz.” şeklinde işlek olarak kullanılmaktadır.

Şiirde geçen üçüncü atasözü ise “Pisdir, yéne senindir; kök-kömence qesd olmaz!” şeklindedir. Bu atasözü “Aynı soydan olanlar (içlerinde kötüler olsa da) birbirlerine ihanet etmezler.” anlamına gelmektedir.

Burnun girmeyen yere

Başını soxma, bala.

Kiri kişi ağlamaz,

Gözünü sıxma, bala! (AHV / Ömrün Serhedleri)

Burada iki farklı atasözü mevcuttur. Bunlardan biri “Burnun girmeyen yere başını soxma.” şeklindedir. Anlamı ise şöyledir: Burnunun girmedığı yere başını sokma; burun girmeyen yere baş girmez.

Diğer atasözü ise Türkiye Türkçesinde “Erkekler ağlamaz.” şeklinde kullanılan atasözüdür. Kişi kelimesi burada “adam, erkek” anlamında kullanılmaktadır.

Her işe el aparsan

Ayaq dönüb baş olar. (AHV / Ömrün Serhedleri)

Bu atasözü, “Sürü tersine dönerse aksak koyun başta gider.” atasözünü hatırlatmaktadır.

Dayan, telesme,

Söylerem niyesini.

Deyişse bu havalar,

İt tutur yiyesini... (AHV / Birinci Monoloq)

Azerbaycan Türkçesinde “İt yiyesini tutmaz.” şeklinde kullanılan bu atasözünü şair, dönemin değiştiğini ifade etmek için “İt sahibini ısırır.” şeklinde kullanmıştır. Söz konusu atasözü Türkiye Türkçesinde “İt iti ısırmas.” şeklinde işlek olarak kullanılmaktadır.

Besdi, üç uşağın var,

Év olsun, er tapılar.

Atalar yaxşı déyib:

“Pul olsun, yér tapılar” (AHV / Birinci Lövhe)

Burada iki atasözü birbirine paralel olarak kullanılmıştır.

Bir qarış boyun var

Dam dolusu toyun var, (AHV / Kin Dağarcığı)

Bu atasözü Türkiye Türkçesinde “Bir karış boyu var, türlü türlü huyu var.” atasözünü hatırlatmaktadır.

İnsan çiy süd emib, lele,

Dünya namerd dünyasıdı. (AHV / Koroğlunun Son Günü)

Türkiye Türkçesinde “İnsanoğlu çığ süt emmiş.” şeklinde görülen atasözü İslam Türkay’ın dizelerinde de bu şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Bu atasözü bize insanlara karşı temkinli olmak gerektiğini bize fazla anımsatmaktadır.

2.2. İslam Türkay’ın şiirlerinde geçen deyimler:

Türkçenin kalıplaşmış dil öğelerinden biri de deyimler (İng. locution, idiom; Alm. ausdruck, redensart; Azb. frazeologizm, sabit söz birleşmesi)dir. Türk lehçelerinde ve Türkçe dışındaki diğer dillerde farklı adlandırmalar yapılan deyimler genelde şu şekilde tanımlanır:

“Bireysel ve nedenli olan bir söz dizimi biriminin genelleşip yaygınlaşarak nedenliliğini yitirmesiyle ortaya çıkan ve tek bir sözlük birimi gibi algılanan söz öbeğine deyim denir” (Karaağaç, 2018, s. 271).

“Anlatım gücünü artırmak için, gerçek anlamı dışına kayan, bazı sözcükleri değişmediği hâlde bazıları değişip çekimlenebilen kalıplaşmış birden çok sözcük” (Hatiboğlu, 1982, s. 38).

Genel anlamı belli, söz öbekleri zedelenmemiş ve genel kullanışı var olan kalıplaşmış söz öbekleri (Adilov, 2021, s. 35).

Dil bilimci Doğan Aksan ise deyimlerle ilgili olarak şunları belirtmektedir:

Deyimler bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısacası, maddî ve manevî kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dil bilim açısından olduğu kadar yazın ve halk bilim açısından da önemli sözlerdir. Ayrıca bu (dil) öğeleri her dilin iç yapısını, anlam özelliklerini yansıtır. Bu nitelikleriyle deyimler, her dilin kendine özgü, başkalarından ayrılan bir yönünü oluşturur; bir dilin gerçekleri dile getirmedeki anlayış ve anlatış biçimini gösterir (Aksan, 1990, s. 83-84).

Deyimlerimiz bir bütün olarak ele alınacak olursa, Türklerin maddî ve manevî kültürünü geniş ölçüde yansıttıkları, bunun dışında, her dilde kolay kolay rastlanmayan çok değişik imgelerden, ilginç benzetmelerden ve anlatım güçlerinden çeşitli söz sanatlarından yararlandıkları görülür. Başka dillerdeki, özellikle batı dillerindeki benzerleriyle karşılaştırıldıklarında Türkçenin deyimleri anlatım gücü ve inceliği açısından bambaşka bir nitelik ortaya koyar. Bunlar arasında, deyim aktarmalarının, somutlaştırma türünün ve ad aktarmalarının ağırlık taşıdığı göze çarpar. İnce nükteler, ilginç abartmalar ön plana çıkar. Pek çoğunda, şiir

dilinde yararlanılan ölçü, ritim, uyak ve çeşitli yinelemelerle bellekte kalmayı kolaylaştıran ve hoşla giden bir anlatım sağlandığına tanık olunur (Aksan, 2002, s. 205).

Deyimler için Türk lehçelerinde farklı adlandırmalar yapılmıştır: “Uyg. idiom, turaqlıq söz ibarisi; Özb. ibore, frazeologik birlik; Gag. bölünmüz laf birleşmesi, frazeologizma; Tkm. frazeologizm, durnuklı söz düzümleri; Tat. obrazlı tığbir, frazeologizm; Kzk. turaktı söz, beyneli söz tirkesi, ayaştı söz oramı, frazeologizm; Krg. körköm süylöm, fraza, idioma” (Gürsoy Naskali, 1997, s. 32) şeklindedir.

Bir dilde kavramlar işaretlenirken / adlandırılırken bazen söz konusu kavramı ifade etmek için tek bir kavram işareti (kelime) yeterli gelmez. Bu durumda birden fazla anlam ögesi, görevli dil ögelerinin de (ek ve edatların da) yardımıyla dilin kuralları dâhilinde birlikte kullanılarak ilgili kavram işaretlenir. Birden fazla kavram işaretinden oluşan genel anlamlı dil ögelerinden fiil deyimleri⁹ Türkçenin hem yapısı hem de sosyokültürel boyutu hakkında önemli bilgiler veren kalıplaşmış dil ögeleridir¹⁰ (Alyılmaz, 2003, s. 148).

Geçmişten günümüze kadar çok az değişikliğe uğrayan bu kalıplaşmış dil ögeleriyle (fiil deyimleriyle) Türkçenin hem yazılı hem sözlü kaynaklarında iki şekilde karşılaşılmaktadır:

1. Zarf + fiilden oluşan fiil deyimleri
2. Nesne + fiilden oluşan fiil deyimleri (Alyılmaz, 2003, s. 149).

“Bu tür yapılarda, olumlu veya olumsuz, geçişli veya geçişsiz fiil kök, köken ve gövdelerinin nasıllık, nicelik, yer, yön ve zaman zarflarıyla birlikte kullanılarak genel anlamlı bir kavramı karşıladıkları / ifade ettikleri görülür” (Alyılmaz, 1994, s. 19; Alyılmaz, 2017, s. 11-12).

“Zarf + fiilden oluşan fiil deyimlerinin ilk örnekleriyle Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarından Orhun Yazıtları’nda sıkça karşılaşılmaktadır¹¹” (Alyılmaz, 2003, s. 149). Orhun Yazıtları’nda zarf + fiil şeklinde kurulmuş olan fiil deyimlerinden bazıları aşağıda dikkatlere sunulmaktadır:

otça borça kel-: *ateş gibi bora gibi gel-, saldır-*

“türgiş kagan süsi **otça borça kelti** süngüsdümüz: *Türgiş Kağan’ın ordusu ateş gibi bora gibi geldi; savaştık*” (KT D / 37; Alyılmaz, 2003, s. 149).

balıkka basık-: *çamura gark et-, yerle bir et-*

⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1994, s. 19-26; Gemalmaz, 1982, s. 122-135.

¹⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1995; Alyılmaz, 2001, s. 145; Bezirci, 1991, s. 1069-1102.

¹¹ Orhun Yazıtları’nda geçen deyimlerle ilgili olarak ayrıca bk. Aksan, 2003, s. 94-96; Tekin, 1998, s. 19-20; Tekin, 1957, s. 372-374 ve 423-426.

“... eki erig sançdı **balıkka basıkdı**: (*Köl Tigin*) *iki eri mızrakladı; çamura gark etti*” (KT D / 27; Alyılmaz, 2003, s. 150).

ölü yitü kazgan-: *ölesiye yitesiyeye kazan-*

“inim kül tigin birle iki şad birle **ölü yitü kazgantım**: *Kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile ölesiye yitesiyeye kazandım*” (KT D / 27; Alyılmaz, 2003, s. 149-150).

Türkçenin diğer tarihî dönemlerinden başlamak üzere günümüze gelindiğinde hem Türkiye Türkçesinde ve ağızlarında hem de Türk lehçe ve şivelelerinde zarf + fiilden kurulu deyimler oldukça fazladır. Konu hakkındaki bilgilere ve örneklere, deyimler ve atasözleriyle ilgili çalışmalarda yer verilmiştir¹².

“Nesne + fiilden oluşan fiil deyimleri olumlu veya olumsuz, geçişli fiil kök, köken ve gövdelerinin, nesnelere birlikte kullanılarak genel anlamlı bir kavramı karşıladıkları / ifade ettikleri görülür. Nesne + fiilden oluşan fiil deyimlerinden nesnelere, fiillerle sürekli anlam ilişkisi kurarlar” (Alyılmaz, 1994, s. 19; Alyılmaz, 2003, s. 151-152).

arkış tırğış ı-: *kervan gönder-*

“ötügen yir olurup **arkış tırğış** ısar neng bungug yok: *Ötüken yerinde oturup kervan gönderirsen hiçbir sıkıntın olmayacak*” (KT G / 8; Alyılmaz, 2003, s. 152).

sü yorit-: *Ordu yürüt-, ordu sevk et-*

sü yoritdim: *Ordu sevk ettim* (BT / 25; Alyılmaz, 2003, s. 152; Alyılmaz, 2021, s. 348)

açsık toksık öme-: *açlığı tokluğu düşünme-*

“türük bodun... **açsık toksık ömez** sen: *Ey Türk milleti... açlığı tokluğu düşünmezsin*” (KT G / 8; Alyılmaz, 2003, s. 152).

“Deyimlerin ne denli bizden, ne ölçüde bizim öz malımız olduğunu anlamak için başka Türk lehçelerine de bakmak gerekir. Bugün Türkiye Türkçesinden oldukça uzaklaşmış olan Kazak lehçesine bakarsanız “Qızım sağan söyleyin kelinim sen tında.” Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla [işit] deyimimin yaşadığına tanık oluruz” (Aksan, 1996, s. 31-32).

Birbirinden farklı coğrafyalarda ve farklı siyasî çevrelerde yaşamış olan Türk toplulukları benzer veya aynı anlama gelen deyimler meydana getirmişlerdir. Türkiye Türkçesi gibi Azerbaycan Türkçesi de deyimler yönünden

¹² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aksoy, 2018; Aksoy, 1984; Aksoy vd., 1996; Eyüboğlu, 1975; Gözler, 1991; Taymas, 1988; Ülküsal, 1970; Yanar, 1997; Yoldaşev vd., 1998; Kürenov vd., 1995; İsmail vd., 1995; Acaroğlu, 1992; Tavkul, 2001; Hasan, 1997; Musaoğlu vd., 1995; Öztöpe, 1992.

oldukça zengindir ve Türkiye Türkçesinde kullanılan pek çok deyim Azerbaycan Türkçesinde de görülmektedir. İslam Türkay'ın şiirlerinde de bu türden deyimlere oldukça sık rastlanmaktadır:

ağlını başına yığ-: *aklını başına topla-*

aşına su cala-: *pişmiş aşı su kat-, işini berbat et-, olmasına engel ol-*

Ağlını yığ başına.

Su calama aşına... (EMDA / Günortaya Yaxın)

gözü su içme-: *inanma-, itimat et-, şüphe et-*

Bir an kimi kéçen aydan,

Günden **gözüm su içmeyir.** (EMDA / Senden Gözüm Su İçmeyir)

qulaq as-: *dinle-, söylenen şeyi yap-, önem ver-*

Salam, éy manqurt gardaşlar,

Qoyunlaşmış

Qurd qardaşlar,

Atın cılğı papaqları,

Qulaq asın bir an barı (EMDA / Türk Oğlu Türkem Men)

fil qulağında yat-: *hiçbir şeyle ilgilenme-, hiçbir şeyden haberi olma-; mecazi olarak: bir şeyin keyfini sür-, gururunu yaşa-*

cengin daşını at-: *savaşta tozu dumana kat-; savaştan savaşa koş-*

Bir vaxt arzuma çatmışdım,

Cengin daşını atmışdım.

Fil qulağında yatmışdım

Duran Türk oğlu Türkem men! (EMDA / Türk Oğlu Türkem Men)

başı qarış-: *kafası karış-, ne yapacağını bilme-*

ömrü günü yele ver-: *ömrünü boşa geçir-, boşu boşuna yaşa-*

Bu heyatdı: her addımı yarışdı,

Arzularım taléyimle barışdı.

Yaşamağa **başım éle qarışdı,**

Ömrü-günü yaman **vérdim yéle,** of... (EMDA / Nola Dönüb Uşaq Olam Birce Gün)

suya susuz aparıp susuz getir-: *suya götürüp susuz getir-*

Allahın belasıdı,

Göze çöken çendi bu.

Suya susuz aparıb

atından susuz getirendi bu. (EMDA / Axşamdan Kéçende)

at oynadani atından sal-: *at oynatanı atından düşür-; güçlüyü güçsüzleştir-*

Fikirler, xeyallar apardı meni,

Ruhumdan, özümnden qopardı meni...

Çox **at oynadani atından salıb**,

Ezelden kéçse de çox ele dünya.

Daha eynindeki köynek daralıb, (AHV / Bu Gün Sabah)

baş aç-: *anla-, idrâk et-*

Seher – dolu, günorta – gün, axşam – bulud,

Di gel **baş aç** bu deyişen havalardan. (AHV / Nağıl)

başına oyun aç-: *başına iş aç-, felâkete maruz bırak-*

Başına iller boyu

Min bir **oyun aç**dılar, (AHV / Bu Dağ Dağımdı Menim)

üstten aşağı bax-: *yukardan aşağıya doğru bak-, küçümseyerek bak-*

Qartalın adına mı

Yazılıbdı zirveler?

Daha gözünden gelir!

Göylerden ayrılmayıp,

Beyenmir bu torpağı.

O bizim hamımıza

Baxır üstden aşağı (AHV / Méşenin Nağılı)

üstünü al-: *üstüne çök-*

üreyi kövrel-: *duygulan-*

Qeriblik, sensizlik **alar üstümü**,

Üreyim kövrel, qaynayar, çağlar... (BGG / Anamı Düşünerken)

yadına düş-: *aklına gel-*

Éh, işdi, qezadı, **düşsem yadına**

Oxu bu neğmeni vaxtın var iken. (BGG / Yadına Düşsem)

geh geh çek-: *kahkaha at-*

Acize **qeh-qeh** çekib

Be'zen acıyan sükut... (HTBG / Lirik Poema I)

günaha bat-: *hata, kusur işle-; günaha, hataya düş-*

İller dönüb, qan deyişib,

Qohum qohumla eyişib.

Qardaşım yadla uyuşub,

Olmaz **günaha batmı**şıq. (HTBG / Koroğlunun Qocalığında Dediklerinden)

qulp tap-: *sebepl bul-, kötölemek için bahane uydur-, bahane bul-*

Neye désen “yaxşıdır”

Ona bir **qulp tap**ardı. (HTBG / İki Lövhe II)

gözünü tök-: *gözünü dök-, gözünü kör et-*

Meni anlamadın, bu derd böyükdü,

Taléyin eşqimin **gözünü tök**dü. (HTBG / Seni İtirdim)

yadına sal-: *akılda, hafızada canlandır-, akla getir-*

Eskiklik getirib eşqim adına,

Déyib ki, **sal**masın meni **yadına**.

Dözerem qelbimin ah-feryadına,

Ölsem de adını anan déyilem. (HTBG / O Qıza Déyin Ki)

qaş-qabağı açılma-: *yüzü gülme-, yüzünde sevinç belirtileri görünme-*

Bayram oldu, éller güldü, sévindi,

Menim ise **qaş-qabağım açıl**mır... (YŞ / 4)

eli yétme-: *ulaşma-, arzusuna nail olma-, başarama-*

Sen uzaqsan, sen ucasan, **yétmir elim**

Hesretinden bağrım başı dilim-dilim. (AHV / Ay Ömrümün Seadeti)

2.3. İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen ikilemeler:

Türkçede kullanımına oldukça sık rastlanılan kalıplaşmış dil öğelerinden biri de ikilemeler (Fr. redoublement, hendiadyoin; İng. reduplication, hendiadyoin; Alm. verdoppelung, hendiadyoin)dir. *Türkçe Sözlük*'te ikileme için şu tanım yapılmıştır: “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması” (TS, 2005, s. 948).

Bu tanımın dışında Türkçede ikilemeler üzerine çalışmış pek çok kişi farklı farklı tanımlamalar yapmışlardır:

“İkileme, bir varlığı veya bir eylemi karşılamak üzere eş görevli iki sözün oluşturduğu söz öbeğidir” (Karaağaç, 2018, s. 486).

“Anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır” (Hatiboğlu, 1971, s. 9).

“Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu” (Korkmaz, 2007, s. 123).

“Bir kavramı ifade etmek, işaretlemek, ona kuvvetlendirme, belirlilik, süreklilik ve çokluk anlamı katmak için eş görevli, aynı, yakın veya zıt anlamlı iki ya da daha çok kavram işaretinin meydana getirdiği sözcük grubudur” (Alıyılmaz, 2011, s. 106; Ergin, 1993, s. 377-379).

Saadet Çağatay ise *Uygurcada Hendiadyoinler* adlı makalesinde ikileme terimi yerine hendiadyoin terimini tercih eder ve şöyle bir tanım yapar:

Aynı manada yahut yakın manada iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine hendiadyoin denir. Hendiadyoinler ekseriye iki sinonimden ibarettir. Yani her iki kelimedede aynı manaya gelen ayrı ayrı kelimeler olup, bunlar ayrı ayrı da aynı manada kullanılabilirler. Bunların yanında birbirini tamamlayan, bazen de birbirinin karşılığı ve hatta zıddı olan kelimelerden mürekkep hendiadyoinler vardır ki bu gibi teşkillerin kısımlarına antonyme deriz (Çağatay, 1978, s. 29-30).

Tüm bu tanımlar incelendiğinde ikilemelerin aynı, yakın veya zıt anlama gelen kelimelerin birlikte / yan yana tek bir kelime gibi kullanılarak, yeni bir anlam elde etmek suretiyle kullanıma çıktığı görülür. Böylece dilde ifade gücünü arttırmak, bir ahenk unsuru yaratmak, anlamı pekiştirmek ve akılda kalıcılığı sağlamak amaçlanır. Türkçe geçmişten günümüze kadar ikilemelerin etkili bir biçimde kullanıldığı bir dil olmuştur.

Türk dilinde kullanılan ikilemelerle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bu konuda yapılmış ilk kapsamlı çalışma sayılan Karl Foy’un *Studien zur Osmanischen Syntax, Das Hendiadyoin und die Wortfolge ana baba* adlı çalışması 19. yüzyılın sonunda yapılmıştır (Durgut, 2004, s. 805). Geçmişten günümüze kadar ikilemelerle ilgili yapılan pek çok çalışma¹³ bu konuyla ilgili bilinmeyenleri ortaya koymada büyük bir önem taşır.

¹³ Türkçede ikilemeler ile ilgili çalışmalar için bk. Eren, 1949, s. 283-286; Ağakay, 1953, s. 268-271; Ağakay, 1954, s. 97-104; Tuna, 1949, s. 429-447; Tuna, 1982-1983, s. 163-228;

“Anlam bilim(i) açısından ikilemeler¹⁴ dikkati çeken bir nitelik taşıır. İki ayrı gösterge, tek bir gösterge olarak, belli bir gösterilene sahip olur; zihinde kimi kez tek tek çözümlene yerine yeni bir kavramın oluşmasını sağlar. İyi kötü ikilemesinde nitelenen eylem ne iyi ne de kötüdür; ikisinin ortası, orta karar bir niteleme söz konusudur” (Aksan, 1998, s. 102).

“Atasözlerinin, deyimlerin, belleklerde yer etmesine yardımcı ek özelliklerin başında ikileme gelir. Türkçedeki deyimlerin pek çoğunda ikileme vardır. Deyimleri uzun anlatımlardan daha etkili yapan yapılarındaki ikilemelerdir” (Demir, 2006, s. 592).

İkilemeler, yüzyıllardır birlikte kullanıla kullanıla anlam ve sözcük sırası yönünden kalıplaşmışlardır. İkilemeyi kuran sözcükler arasındaki kalıplaşma o kadar kesindir ki kimi ikilemeleri oluşturan sözcüklerden biri ya da ikisi tek başına kullanılamaz. “tek tük”, “yırtık pırtık”, “yarım yamalak”. Kimi ikilemelerin her iki sözcüğü de tek başlarına kullanılamaz. “allak bullak”, “karman çorman”, ıvır zıvır”. İkilemeyi kuran sözcükler arasında sıra bakımından da kesin bir kalıplaşma vardır. Önce kullanılan sözcük sonra, sonra kullanılan sözcük de önce kullanılamaz (Demir, 2006, s. 594).

Türkçenin bu önemli özelliği Orhun Yazıtları'nda da söz varlığının niteliklerinden biri olarak kendini belli eder. Yazıtlarda ilğimizi çeken örneklerden biri, bugünkü Türkiye Türkçesinde de kullandığımız *ev bark ikilemesinin* (eb bark) karşımıza çıkmasıdır: *ebin barkın bozdum*: evini barkını bozdum. (...) Yine bugünkü Türkiye Türkçesindeki kul köle (olmak) ikilemesini anımsatan küñ kul “cariye ve köle, kul” (KT D 20), geceli gündüzlü ikilemesine koşut olan tünli künli dikkati çekmektedir (Aksan, 2003, s. 98).

Günümüzden geçmişe doğru gittiğimizde Türkçenin her döneminde ikilemelerin Türk dilinde önemli bir yeri olduğunu görebiliriz. (Kök)türkçede, Uygurcada, Karahanlı Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde ikilemelerin oldukça sık kullanıldığı bilinmektedir. Bunların içinde de özellikle Uygurlar Dönemi'nde meydana getirilen eserlerde kullanılan ikilemeler nicelik ve nitelikleri bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Konuyla ilgili çalışmalarda, ikilemeler, Türkçenin bir anlatım şekli olarak değerlendirilir ve bu yapıların kaynağı olarak Türklerdeki güçlü sözlü edebiyat geleneği gösterilir. Bu bilgilere ilâve olarak, Şinasi Te-

Hatiboğlu, 1971; Ölmez, 1997, s. 19-40; Aydın, 1997, s. 417-421; Sev, 2004, s. 497-510; Çağatay, 1978, s. 29-66; Üstünova, 2002; Durgut, 2004; Özeren, 2019.

¹⁴ “Türkçede çok kullanılan bu öğelerden bir bölümü bileşik sözcüklere ve deyimlere dönüşmüştür. Öte ve beri gibi, birbirine karşıt iki kavramı birleştiren bir ikileme, yepyeni bir anlamı yansıtan bileşik sözcüğü oluşturmuştur; “birtakım şeyler” anlamında kullanılır. Kör ve topal gibi iki ayrı niteliği betimleyen sözcükler ikilemeye dönüşünce “zoraki götürülen iş” anlamını kazanmıştır” (Aksan, 2002, s. 82).

kin¹⁵, Türkçede ikilemelerin kaynağını, Eski Uygur Türkçesinde ikilemelerin niçin çok kullanıldığının cevabını bulmaya çalışarak izah eder. Ona göre, Uygur Dönemi eserlerinde çoğunlukla eş anlamlı ikilemeler bulunmakta ve ikinci unsur, daima birinci unsuru açıklama işlevini üstlenmektedir. Bunu, Mani ve Budist rahiplerin Uygurlar arasında din propagandası yaparken, insanlara bilmedikleri yeni kavramları öğretmek amacıyla, önce yabancı veya bilinmeyen kelimenin, daha sonra ise Türkçe ve bilinen karşılığının art arda sıralanmasından oluşan ikilemelerden faydalanmış olabilecekleri ihtimali ile açıklar. Ayrıca, aynı durumun Anadolu’da Selçuklular Devri Türkçesi için de geçerli olabileceğini vurgular (Güner Dilek, 2004, s. 84).

İkilemeler, geçmişten günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda farklı şekillerde tasnif edilmişlerdir. Tufan Demir ikilemelerle ilgili şöyle bir tasnif yapmıştır: “sözcük yapısına göre ikilemeler, sözcük türü bakımından ikilemeler, anlam bakımından ikilemeler, yapı ve kuruluş bakımından ikilemeler, ad kök veya gövdelerinden kurulan ikilemeler, yapım ekleriyle kurulan ikilemeler, eylem kök veya gövdelerinden kurulan ikilemeler” (Demir, 2006, s. 595-611).

İslam Türkay’ın şiirlerinde geçen ikileme yapısındaki kavram işaretlerini, aynı sözcükle kurulan ikilemeler, karşıt anlamlı sözcüklerle kurulan ikilemeler ve eş ya da yakın anlamlı sözcüklerle kurulan ikilemeler şeklinde dikkatlere sunmak mümkündür:

• Aynı sözcükle kurulan ikilemeler

Bu tür ikilemeler aynı sözcüğün tekrarı ile kurulurlar. İslam Türkay da şiirlerinde muhatabına iletmek istediği mesajı daha etkili hâle getirmek, duyguyu pekiştirmek, sıradan bir kullanımdan kaçınmak için bu tür ikilemelerden oldukça sık yararlanmıştır:¹⁶

asım asım: *sıra sıra, dizi dizi*

Buludlar **asım-asımdı**,

Yanan sehralar yasımdı. (EMDA / Bu Arx Bu Suyu Götürmez)

ağac ağac: *ağaç ağaç*

Ağaçlar, yığılar, kölgesi itmez,

Duymaz, **ağac-ağac** soyular méşe, (EMDA / Quruyan Ağaçlar)

sevine sevine: *sevine sevine, sevinerek*

¹⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tekin, 2001, s. 106-108; Hatiboğlu, 1981, s. 61).

¹⁶ Türkiye Türkçesinde ikilemelerin arasına herhangi bir işaret konulmaz. Ancak Azerbaycan Türkçesinde “-“ konulur.

Éle bil

Bu dünya onun idi,

Qemin, kederin sonu idi.

Qayıdırdı évine

O, **sévine-sévine**... (EMDA / Géce Növbesinden Sonra)

bulud bulud: *bulut bulut*

Ahım qalxıb **bulud-bulud** köç éyler,

Ağrı Dağda ıldırımlar çaxar héy... (EMDA / Araz Burda Üreklerden Axar Héy)

baxa baxa: *bakarak, baka baka*

düyün düyün: *düğüm düğüm*

Gözüm **baxa-baxa** axır ulduzlar,

Her ulduz bir talé, bir ömür-gündür...

Axıb yaxalardan çıxır ulduzlar,

Göy üzü, yér üzü **düyün-düyündür**... (EMDA / Bu Géce Ne Yaman Uzandı Béle)

atım atım: *ata ata*

Ruhu **atım-atım**, üreyi xeste...

Atası çatıbdı onun yaşına;

Sağ eli déyirem <<qardaş>> başına... (AHV / Ata Gelib Çatıb Oğlu Yaşına)

zağ zağ: *korkudan tir tir titreme, çok korkma, sarsılma*

gorxa gorxa: *korka korka, korkarak*

Şimşekleri görende

Qayalar **zağ-zağ** esir,

Çaylar da **gorxa-gorxa**

Denizlere telesir... (AHV / Azadlıq I)

için için: *için için*

Qışda qara bürünüb

İçin-için yandı o.

çiçek çiçek: *çiçek çiçek*

Yazda köpüklendi héy **çiçek-çiçek**,

Emib bulaqları çağladı-daşdı. (BGG / Dağ Çayı)

yox yox: *yok yok, hayır hayır*

Yox-yox, incimesin Himalay, Qoşqar,
Meni qınamasın ne dağ, ne dere. (BGG / Zirve)

mehelle mehelle: *mahalle mahalle*

ocaq ocaq: *ocak ocak, ev ev*

Bu yérler dağılmış bir şehir kimi

Mehelle -mehelle, ocaq-ocaqdır. (BGG / Daş Méşe)

para para: *parça parça, pare pare*

Éle baxdı o ay üzli, üzümə

Qelbim oldu **para-para**, néyleyim. (HTBG / Éle Baxdı O Ay Üzli Üzümə)

geh geh: *kahkaha*

Acize **qeh-qeh** çekib

Be'zen acıyan sükut... (HTBG / Lirik Poema I)

qalaq qalaq: *küme küme, üst üste*

Qarşımda **qalaq-qalaq**

Kitablar açıldıqca; (HTBG / Ömrün Serhedleri I)

öle öle: *öle öle*

güle güle: *güle güle*

bile bile: *bile bile*

Seni **öle-öle** unudacağam,

Seni **güle-güle** unudacağam.

Bunu **bile-bile** unudacağam,

Sen meni unuda bilmeyeceksen... (YŞ / 3)

tez tez: *çabuk çabuk*

Téz-téz üzr isteyib méydan sulayan,

Bu "...zade" dedeler o qederdi ki... (YŞ / Qorxular Hedeler O Qederdi Ki)

çıraq çıraq: *alev alev*

Yollarında ümidlerim **çıraq-çıraq**,

Görüşüne, vüsalına qurban olum... (AHV / Ay Ömrümün Seadeti)

• **Karşıtlı anlamlı sözcüklerle kurulan ikilemeler**

yaxın yad: *dost düşman*

Deyişib ünvanım deyişib adım,
Deyişib, déyesen, **yaxınım-yadım**. (EMDA / Her Şeyi Tezeden Başlayam
Gerek)

isti soyuq: *sıcak soğuk*

şirin acı: *tatlı acı*

qardaş bacı: *kardeş bacı*

İsti-soyuq, şirin-acı

Hamsı birdi: **qardaş-bacı**.

Könlümünse éhtiyacı

Görmemişem, qarşımdaymış. (EMDA / Derdim Dünya Yaşındaymış)

seher axşam: *sabah akşam*

Bu évin-éşiyin güneşi, ana

Dönerdik başına héy **seher-axşam**. (EMDA / Gelirem Qarşıma Çıxanım
Yoxdu)

saf çürük: *sağlam çürük*

ireli geri: *ileri geri*

Qızışır mübahise,

Yaman girirler behse.

Saf-çürük éleyirler

İrelini-gérini.

Be'zen olur, éle bil

Yéyirler bir-birini. (EMDA / Qırmızı Seher)

gündüz gece: *gündüz gece*

Fikrimde, duyğumda **gündüz-géce** sen,

Seni düşünmek de ağırıdır, ağır... (AHV / Seni Düşünürem)

yay kış: *yaz kış*

Dözdüm **yayı-qışına**,

Mat qalmışam işine;

Axır ehlet daşına

Vurdu bu şehir meni. (AHV / Yordu Bu Şehir Meni)

gelen geden: *gelen giden*

İslanırdı, qoca yaman darda idi...

Onu bura getiren bes harda idi?

Gelen-géden <<yaman vurub, bu da azdır>>

déyirdiler. (BGG / Qeribe Yuxular)

çöl çemen: *çöl çemen, kuraklık bağık*

Derdimiz bir, ne sen, ne men,

Sıxır seni bu **çöl-çemen**. (HTBG / Lale)

yoxuş eniş: *yokuş iniş*

Düzenlerin

Génişliyi daralıb,

Yoxsa

Yoxuş-énişliyi qar alıb?! (HTBG / Tenha Buruqların Géce Neğmesi)

• **Eş ya da yakın anlamlı sözcüklerle kurulanlar**

ses ün: *ses seda*

Béş addımda **sesim-ünüm** yétmeyir,

Ha gédirem béş addım yol bitmeyir, (EMDA / Araz Burda Üreklerden Axar Héy)

yurd yuva: *yurt yuva*

Yurdum-yuvam paçalanıb bölünüb,

Ana dilim haçalanıb bölünüb,

Ürekler de parçalanıb bölünüb

Araz burda üreklerden axır héy. (EMDA / Araz Burda Üreklerden Axar Héy)

qohum qardaş: *kavim kardeş*

Görmürem dövremde **qohum-qardaşı**

Götüre yolundan qayanı, daşı. (EMDA / Atama Mektub)

var dövlət: *var devlet*

şan şöhrət: *şan şöhrət*

Var-dövlət, şan-şöhrət seninçün yazdı,

Gözünde göy maşın göy çiçek kimi... (EMDA / Dünyanı Qınama)

boy buxun: *boy bos*

Ağdımı, qaradımı,

Nécedi **boy-buxunu?** (EMDA / III)

qohum qonşu: *kavim komşu*

Qonum-qonşu qaramızca giléylenerdi:

<<Ala qarğa elinizden bala böyütmez>>.

O günlerim bir de dönmez, bir de qayıtmaz. (AHV / Ata Yurdum Qayıtmışam)

şöhret ad: *şan şöhret*

çen duman: *sis duman*

Qartallı qayaları

Şöhreti-adı oldu.

Derelerden boy vérdi

Yéne **çeni-dumanı**.

Berelerden hay vérdi

Qurdu-quşu, aslanı... (AHV / Bu Dağ Dağımdı Menim)

vaxt ve'de: *vakit vade*

Deyiş işimi!

Yétişib **vaxt-ve'de**,

Onsuz da her şey deyişmede... (AHV / Sapand Daşı)

özge yad: *yad yabancı*

Dünyanın işlerine

Özge-yad déyilsen ki! (AHV / Yaddaş Varaqlanır I. Lövhe)

dağ daş: *dağ taş*

Ovçu bereye yatdı,

Céyrana gülle atdı,

Dağı-daşı oyatdı,

Bere uğundu gétdi;

Yazıq bere... (BGG / Dağdan Bir Qaya Düşdü)

ses soraq: *ses seda*

Géce yarı,

Yéne yoxdu **ses-soraq**, (HTBG / Tenha Buruqların Géce Neğmesi)

bağ bostan: *bağ bostan*

Hemzeler xan oldu, haray!

Üreyim qan oldu, haray!

İş **bağ-bostan** oldu, haray!

Deyirmanlarda yatmışıq. (HTBG / Qoroğlunun Qocalığında Dédiklerinden)

ateş od: *ateş od*

Qeribe döyüşler varmış dünyada,

Hesretin könlümü esir alıbdır.

Düşmüşem qeribe **ateşe-oda**,

Gözlerin gözümü bende salıbdır. (HTBG / Géce Küçenizde Donub Xeyalım)

vaxt zaman: *vakit zaman*

Belke hele gelmemisen cahana,

Bir gözelin betninde yol gelirsən...

Sığışmayıb indi **vaxta-zamana**

Öz bextine yuxularda gülürsən...

Meni séven, men sévdiyim, hardasan?!.. (YŞ / Hardasan)

lüt üryan: *çırılçıplak*

Tek ağacam, sen suyum, sen torpağım,

Lüt-üryanam, sen gülüm, sen yarpağım... (YŞ / Hardasan)

derd qubar: *dert gam*

Kimi sévinc gözleyir

Bitsin **derdi-qubarı**... (YŞ / 15)

2.4. İslam Türkay'ın şiirlerinde dualar (alkışlar) ve beddualar (kargışlar):

Eski Türkçede alka- (öv-, methet-); karga- (beddua et-) fiillerinden türetilen alkışlar ve kargışlar, “insanoğlunun toplum hâlinde yaşamaya başladığı günden itibaren sözlü anlatımın bir türü olarak varlığını daima sürdürmüştür” (Sevinçli, 2015, s. 99). Türkçede “alka-“ fiilinden türetilen pek çok kavram işareti de bulunmaktadır:

Türkçede bu kelimeye bağlı olarak alkış, alkal- “alkışla-”, alkış al- “alkışlan-, övül-”, alkış çavuşu “Osmanlı İmparatorluğunda, padişaha dua görevini yapan dîvân-ı hümâyûn çavuşları”, alkış et- “alkışla-, öv-”, alkış tufanı “sürekli ve coşkun alkış”, alkış tut- “el çırparak alkışla-”, alkış ver- “alkışla-, öv-”, alkışçı “öven, şakşakçı, alkışlayan”, alkışçılık “şakşakçılık”, alkışla- “1. Çağatay ve Gagauz Türklerinde hayır dua et-, 2. Anadolu Türkçesinde bir şeyin beğenildiğini, hoşla gittiğini anlatmak için el çırp-”, alkışta bulun- “alkışla-, öv-”, alkıt- “Hakani Türkçesinde alkışla-” gibi sözler de türetilmiştir (Kaya, 1997, s. 99-121).

Türkçede “karga-“ filinden türetilen kavram işaretleri ise şunlardır:

gargışla- “kargışla-“, kara- “kargışla-, beddua et-“, karan- “küfret-, kötü söz söyle-“, kargak “kargış, lânet”, kargal- “kargışla-“, arka- “lânet et-“, kargan- “kendine lânet et-“, kargaş “Çağatay Türkçesinde kavga, kargaşa”, kargaş- “birbirine lânet et-“, kargat- “lânet et-“, kargı/kargu “Çağatay Türkçesinde beddua, ilenç”, kargı- “incit-, sok-, beddua et-, ilenç, lânet”, kargış “lânet, ilenme”, kargış dök- “beddua et-, ilen-“, kargış et- “beddua et-“, kargış kıl- “beddua et-“, kargış kişi “lanetlenmiş kişi”, kargış verdir- “beddua ettir-“, kargışlı “beddualı”, kargışlık “beddualık”, kargış- “hayrete düş-“, karı- “kötüle-“, karış “kargış, beddua”, karış al- “beddua et-“, karış kar- “lânet oku-“, karış ver- “ilenç ver-“, karış tutması “edilen bedduanın gerçekleşmesi” (Akalin, 1990, s. 24-27).

Çağdaş Türk lehçelerinde ise alkış ve kargış kavramlarıyla ilgili olarak şu kavram işaretleri kullanılmaktadır:

Altay Türkçesinde “alqış” ve “alqış söş”, Azerbaycan Türkçesinde “alqış”, “dua” ve “heyir dua”, Başkurt Türkçesinde “alkış”, “bata”, “doğa”, Çuvaş Türkçesinde “kil”, “pıl”, “kele”, Kazak Türkçesinde “algıs”, “bata (sözder)”, “ak bata”, “duga”, Kırgız Türkçesinde “alkış”, “bata (söz)”, “ak bata”, “duba”, “tilek”, Özbek Türkçesinde “alkış”, “dua”, “dualik söz”, Tatar Türkçesinde “alkış”, “doğa”, “xeyerdoğa”, Türkmen Türkçesinde “alkış”, “doğa”, “heyir doga”, Uygur Türkçesinde “alkış”, “dua”, “ak dua”, Yakut ve Saha Türkçesinde “algıs” şeklinde kullanılır. Kargışlar ise; Altay Türkçesinde “kargış”, Azerbaycan Türkçesinde “karğış”, Başkurt Türkçesinde “karğış”, “geherlew”, “beddoğa”, “leğnet”, Çuvaş Türkçesinde “ılhan”, Kazak Türkçesinde “kargıs”, “kargıs bata”, “teris bata”, Kırgız Türkçesinde “kargış”, Özbek Türkçesinde “kargış”, Tatar Türkçesinde “kargış”, “beddoğa”, “leğnet”, “kahar”, Türkmen Türkçesinde “garğış”, Uygur Türkçesinde “karğış”, Yakut ve Saha Türkçesinde “kırıs” şeklinde kullanılır (Akalin, 1990, s. 24-27).

Türkçede alkış kavram işaretinin yanı sıra Arapçadan dilimize geçen dua kavram işareti; kargış içinse Farsça bed “kötü” ve Arapça “dua” kavram işaretlerinin birlikte kullanımıyla beddua “kötü dilek” kavram işareti kullanılmaktadır (Kaya, 1997, s. 113).

Dîvânü Lugâti't-Türk'te alkış; “alqış” şeklinde geçer ve “dua etme; övme; birinin iyiliklerini faziletlerini bir bir sıralama “ol begke alqış berdi: O beyi övdü. Yalâvaçga alqış bergil: Muhammed'e (Allah'ın selamı üzerine olsun) salavat getir” şeklinde yer alır. Qargış ise “lanet, ilenç” anlamındadır ve örnek olarak “tengri qarqışı anık üze: Tanrının laneti onun üzerinde” verilmiştir (Ekici, Yılmaz vd., 2020, s. 382).

Dede Korkut Kitabı'nda ise “alkış”, “dua” ve “yom vermek” birlikte yer alır. Dirse Han'ın hatununun verdiği cevapta; “Depe gibi et yığ; göl gibi kıımız sağdur; ulu toy eyle, hacet dile, dua etdür, ola kim bir

ağzı dualının alkışıyla Tanrı bize bir yetmen iyal vere” ve Oğuz beylerinin duasında “Böyle degeç kalın Oğuz begleri yüz göge tutdular, el kaldurup dua eylediler. Allahu Taala sana bir oğul versün, dedi[ler]. Ol zamanda beglerin alkış alkış, karkış karkış idi. Duaları müstecab olundu” ifadelerinde alkış, dua ve iyi dilek anlamındadır (Ekici, Yılmaz vd., 2020, s. 382; Özçelik, 2016, s. 143).

Dede Korkut Kitabı’nda “karga-” sözü “lanetle-”, “beddua et-” anlamında kullanılır; “Bay Büre Beg aydur: Han Kazan, nice ağlamayayın, nice buzlamayayın? Oğulda ortacum yok, kardaşda kaderüm yok. Allah Taala meni kargayupdur. Begler, tacum tahtum için ağlaram. Bir gün ola düşem ölem, yerümde yurdumda kimse[m] kalmaya, dedi” (Ekici, Yılmaz vd., 2020, s. 382).

Alkışlar ve kargışlar¹⁷ insanların kendilerinin gücünün yetmediği şeyler konusunda Allah’a yakarışlarıdır. Genellikle ilenilecek kimseye doğrudan hitap edilir (Erşahin, 2011, s. 63).

Alkış ve kargışlar, aynı zamanda insanların öfke, çaresizlik, nefret, kin, düşmanlık ya da sevinç, neşe, mutluluk ve korumacılığının dışavurumu; bir nevi deşarjı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu söylemlerin kelimeleri, bu kelimelerin kullanılış ve söyleniş şekilleri değişse de “öz”leri değişmemiştir. Bunlar, çoğu zaman ani bir tepki olduğundan planlı-programlı olarak ortaya çıkmazlar (Allah belanı versin, ellerin kırılın, sağ olası vb.), kurallar gözetilerek söylenmezler (Sevinçli, 2015, s. 100).

Şekli beddua olup da anlamı beddua olmayan sözler de vardır. Bunlara “ters beddua” denir. Bunların kötülük görüp de karşılık vermeye yeltenirken şefkat vb. sebeplerle vazgeçme ya da mizah-eğlence icabı ortaya çıktığı düşünülür: “Susuz derelerde boğulasın.”, “Göçmüş duvar üstüne yıkılsın.” (Erşahin, 2011, s. 64).

Alkışların ve kargışların insan psikolojisiyle doğrudan ilişkisi vardır. İnsan var olduğundan beri kendisinden daha güçlü olduğunu düşündüğü bir varlığa inanma ihtiyacı hissetmiştir. Çoğu zaman da inandığı bu varlık karşısında kendi aciziyetini kabul ederek çeşitli yollarla onunla iletişim kurarak ondan yardım istemiştir. Türklerin İslamiyet’ten önceki inancı olan Tengricilik inancı da dâhil olmak üzere, başlangıçtan bu yana kendilerine kutsal kabul ettikleri, inandıkları ne varsa gerek sözlü gerekse çeşitli beden hareketleriyle kendi güçlerinin yetmeyeceğini düşündükleri konularda onlardan yardım beklemiş-

¹⁷ Yeryüzünde kargışı tanımamış ve kullanmamış insan topluluğu yoktur. Bunların en eskilerinden biri Asurluların MÖ 1000 yılından kalma “Diş Ağrısı Tılsımı”dır. Diş ağrısının küçük bir kurttan kaynaklandığına inanan Asur halkı, onun için,

“... Ey küçük kurt

Kahretsin seni Toprak Ana

O kudretli eliyle.” diye kargışta bulunurdu (Akalm, 1990, s. 50).

lerdir. Petrogliflerin (kaya üstü tasvirlerin) üzerinde de karşımıza çıktığı gibi ellerini yukarı kaldırmak suretiyle Tanrı'ya / inandıkları kutsala duada, yakarıştta bulunmuşlardır:

İlkel insan, kendisini her türden görünür ve görünmez tehlikelerle çevrelenmiş hisseder. O, bu tehlikeleri, yalnızca fiziksel araçlarla altedebileceğini umamaz. Dünya, ona göre cansız veya dilsiz bir şey olmayıp, işitebilen ve anlayabilen bir şeydir. Bu nedenle doğanın güçleri eğer kendilerinden uygun şekilde istenirse yardımlarını esirgemezler. Hiçbir şey büyüdü sözcüğe karşı duramaz, *carmina vel coelo possunt deducere lunam* = İlahiler (dualar) gökten 'ay'ı bile indirebilirler (Akalin, 1990, s. 65).

Türk edebiyatında destan, türkü, ağıt, şiir vb. edebî türler kalıplaşmış dil ögeleri bakımından oldukça zengindir. Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Han Duvarları* adlı şiir kitabında yer alan "Kıskanç" şiirindeki bir dörtlükte geçen kargışlar kalıplaşmış dil ögeleri için güzel bir örnek oluşturur:

Dilerim Tanrı'dan ki, sana açık kucaklar

Bir daha kapanmadan, kara toprakla dolsun,

Kan tükürsün adını candan anan dudaklar

Sana benim gözümle bakan gözler kör olsun (Çamlıbel, 1995, s. 93).

Alkışlar ve kargışlar Türklerin sahip oldukları değer yargılarını, insanların olaylar karşısında psikolojik olarak verdikleri tepkileri ve Türk dilinin anlam ve söz varlığı bakımından nasıl usta olduğunu gözler önüne serer. İslam Türkay'ın özellikle poemalarında bu türden alkışlara ve kargışlara yer verdiği görülmektedir:

Dünen alışıp yanan

Bir tonqalın külüyük.

Ayaq üste dolanan

Dirigözlü ölüyük

Göyden daş ele, Allah!

Bir quruca nefesdir

Menim dövletim varım...

Néce azadam, çatmır

Özüme ixtiyarım,

Göyden daş ele, Allah! (EMDA / Günortaya Yaxın)

Uşaqdım anamın men idim derdi:

<<Sene kec baxanlar saralıb solsun>>

Men yola çıxanda atam déyerdi:

<<Tanrının kölgesi üstünde olsun>> (EMDA / Kölgeler)

İndi azad yurdum, azad élim var,

Firavan heyatım, azad dilim var.

Gorun nurnan dolsun rahatca uyu,

Sahibi olmuşuq torpağın, suyun... (AHV / Sabah Ne Doğacaq Hamile Dünya)

“**Derdin alım**, gécikirsən dersinə” déye

Anam meni “daş” yuxumdan bir de ayıltmaz,

O günlerim bir de dönmez, bir de qayıtmaz. (AHV / Ata Yurdum Qayıtmışam)

Oğul... oğul...

Ah, **kâş dilim quruyaydı,**

Men arxanca neler dédim, (BGG / Bir Ananın Ağısı)

Kesme téllerini, ay ömrüm-günüm,

Qoy sözüm deymesin senin xetrine.

Başına dolanım, başına dönüm,

Batım téllerinin çiçek etrine. (BGG / Kesme Téllerini)

Men olam qelbinin dostu, hemdemi,

Öteri olmaya bu arzu, istek.

Dolanam başına pervane kimi,

Menimçün bir ömür yanasan gerek (BGG / Öteri Mehebbet İstemirem Men)

Bir quş qonmur budağına,

Lelek deymir yanağına,

Men döşenim ayağına,

Éle ay söyüd, ay söyüd. (HTBG / Tenha Söyüd Haqqında Neğme)

Alo, salam, ay adaş,

Kéfler, ehvallar, qardaş!

-Siz yaxşı olun, biz de

Dolanaq kölgenizde. (HTBG / İki Lövhe I)

Bu deli sevdadan qurtulamadım,

Daha apar meni, yoruldu, Allah... (YŞ / Qarqar Ağıları)

Şükür varlığına, şükür İlahi!

Néce yaratmışan bal bu sevgini. (YŞ / 2)

Ay ömrümün seadeti, gezme uzaq,

Hesretine-melalina qurban olum. (AHV / Ay Ömrümün Seadeti)

2.5. İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen vecizeler (özdeyişler)

“Vecizeler bir duygu ve düşüncüyü, bir ilkeyi mümkün olduğu kadar kısa, öz ve kesin biçimde anlatan bilgece ifadelerdir” (Alkan İspirli, 2019, s. 231).

Cümel-i hikemîye, cümel-i müntahabe, hikmet-i tecrübiyye, hikmet-â-muz, hikmetfürûş, ihtisâr, îcâz, îcâz-ı makbûl, kelâm-ı kibâr, emsâl, mısra-ı berceste, özdeyiş, tevki, raka, süzme söz, öz söz, ülger, ilke söz, motto, aforizma, vecize, hatta; “toplumsal eleştiri işlevli ve aynı zamanda mizahın, toplumbilimin ve siyaset biliminin konusu olan laforizmalar” aralarında ince detaylar da olsa birbirlerine çok benzeyen ifadelerdir. “Az sözle çok şey ifade edebilme arzusu” bu terimlerin başlıca varlık sebebidir (Alkan İspirli, 2019, s. 231-232).

Vecize kavramı, *Türkçe Sözlük*'te ise şu şekilde tanımlanır: “Bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir ilkeyi kısa ve kesin bir biçimde anlatan, genellikle kim tarafından söylendiği bilinen özlü söz, vecize kelimakibar, aforizm.”

Türk edebiyatında bu türün özelliklerini “Vecize Edebiyatı”¹⁸ başlıklı yazısıyla teorik olarak ilk kez ortaya koyan Cenap Şahabeddin'dir. Şahabeddin'in şu ifadeleri vecize kavramını doğru anlama bakımından dikkate değerdir: “Vecizeler kuvvetlerini esrâr-ı ruha tercümanlıklarından değil, sadelik içinde zevk-i ammeye muvaffaklarından alırlar. Her vecizenin son derece mu'ciz olması şart-ı a'zamdır. Bundan başka vesâit-i tebliğiyede mümkün olduğu kadar iyi inhitâp edilmiş olmalıdır. İcmâl veya tashîh kabul eden bir cümleye vecize adı veremeyiz: Bundan dolayı anane-i lisânın temelini teşkil etmişlerdir: Vecize bilhassa göregen bir zekânın intibââtını ifade edecektir, bu cihetle vecizelerde her şeyden ziyâde hisse-i müşâhade buluruz. Vecize muharrirince tehekkümü istihkâr etmez. Fakat tehekküm hürmetine hakikati feda ettiği de görülmek lazım gelir. Zirâ kuvvetlerini vecizelere ale'l-husûs nefsü'l-emr ile muvafakatlarından alırlar, onlarda hisse-i tehekküm ancak ifadeye zarâfet getirmesi itibâriyle şâyân-ı kabuldür: *Kuvvetlerini doğruluktan ve kusursuz oluşlarından, ruhun sırlarına tercümanlıklarından değil, sadelik içinde kamunun zevkine uygunluklarından alırlar. Bundan dolayı dil geleneğinin temelini oluştururlar. Her vecizenin son derece kısa ve özlü olması en büyük şarttır. Bundan başka bildirme vasıtaları da mümkün olduğu kadar iyi seçilmelidir, kısaltma veya düzeltme kabul eden bir cümleye vecize adını veremeyiz. Vecize özellikle iyi gören bir zekânın izlenimlerini ifade edecektir, bu yönden vecizelerde her şeyden ziyade gözlem payı buluruz. Vecize yazarı ince alayı, iğneleyici söz söylemeyi küçümsemez fakat onun alay hürmetine gerçeği feda ettiğinin de görülmemesi gerekir. Çünkü vecizeler kuvvetlerini her şeyden önce işin aslına uygunluklarından alırlar”* (Alkan İspirli, 2019, s. 234).

¹⁸ Vecize Edebiyatı ve vecizelerin teorik esasları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şahabeddin, 1927, s. 338-339.

İslam Türkey'in şiirlerinde geçen ve vecize niteliği taşıyan bazı örnekleri dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:

Kütle bir deli atdır,

Cilovlamaq gerekdir.

Şıllaq atsa, ovlamaq,

Yox, tovlamaq gerekdir! (EMDA / Qırmızı Seher)

Adam var kölgesiz gelib dünyaya

Kölge var yiyesiz dolanır hele... (EMDA / Kölgeler)

Bu arx bu suyu götürmez.

Çayların suları qandı,

Bu arx bu suyu götürmez! (EMDA / Bu Arx Bu Suyu Götürmez)

Qalib çürümekdense,

Dünya talan yaxşısı

Acı heqiqetdense,

Şirin yalan yaxşısı! (EMDA / Günortaya Yaxın)

Vardır kölgesine boyun eyenler,

Kölge var özünü insan sayıdır.

Üzüme sözünü déyemmeyenler,

Arxada kölgemi qılınclayıdır. (EMDA / Kölgeler)

Bir görüm işıqda yéddice reng var,

Sonsuz kainatta her şey qarışıq.

Qapıbir qonşudur sévinclə, qubar,

<<İşıqda kölge var, kölgədə işıq.>> (EMDA / Kölgeler)

Men üddüm-üdüzdüm bu sert yarışda,

Üşüdüm baharda, isindim qışda.

Anlayıb gördüm ki, **dost da, tanış da**

Birce yaxşı günün ortağı imiş. (EMDA / Éşit Ne Déyirem)

Üz qoyduğum torpaq élim, vetenim.

Çörek çıxan yére veten démerem. (AHV / Vetən)

İddeası dağdı, imkânı fındıq,

Ağzını açanda metlebin qandıq (AHV / Yarımçıq)

Néçe yol söz vérdin, sözünü dandın,

Yalanlar üreye atılan oxdu. (AHV / Mektub)

Torpaq ol, ağac ol, demir ol, daş ol,

Kimese gerek ol, kölgəsiz olma! (AHV / Mektub)

Od göyler oğludur déyib babalar,

Doğub buludların şimşeklerinden. (BGG / Od Göyler Oğludur Déyib Babalar)

Her mezar tarixdir, neler söyleyir,

Her daş bir arzudu, bir eldi belke. (BGG / Daş Méşe)

Bu gün ile sabahın

Arasında qapıdır

Gécələr... (BGG / Gécələr)

Bir qayğısız ömür quruyar géder,

Yüz bahar gelse de güldüre bilmez. (HTBG / Quruyan Ağaclar)

Sonuç ve Öneriler:

Farklı lehçeleri ve ağızları bulunan ve farklı coğrafyalarda 200 milyondan fazla konuşana sahip olan Türkçe, yapısı ve gelişmişliği bakımından da dünya dilleri arasında ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim Türkçe, gelişmiş bir iletişim dili olmasının yanında bin yılı aşkın bir süreden beri kültür, sanat, edebiyat ve bilim dili olarak da kullanılmaktadır. Türkçenin bazı lehçelerinin de bugün kültür, sanat, edebiyat ve bilim dili olarak kullanılması, bu dilin gelişmişliğine ve zenginliğine tanıklık etmektedir.

Deyimler, vecizeler, atasözleri, alkışlar (dualar), kargışlar (beddualar), iki-lemeler vd. kalıplaşmış dil öğeleri dillerin gelişmişliğine ve zenginliğine tanıklık ederler (Alyılmaz, 2003, s. 1-24). Hem ölçünlü Türkiye Türkçesi hem de Türk lehçeleri ve ağızları, söz konusu dil öğeleri bakımından dünya dilleriyle karşılaştırıldığında bunların dünyanın pek çok dilinden ciddi anlamda önde oldukları görülür.

Türkçenin bugün gelinen noktada (ölçünlü Türkiye Türkçesinden sonra) en gelişmiş lehçesi hiç kuşkusuz ki Azerbaycan Türkçesidir. Tıpkı ölçünlü Türkiye Türkçesi gibi Türkçenin Oğuz grubu içinde yer alan Azerbaycan Türkçenin bin yılı aşkın bir süreden beri (Sovyetler Birliği Dönemi'ndeki her türlü baskıya ve engellemelere de rağmen) ciddi anlamda gelişme gösterdiği, bu Türk lehçesiyle farklı alanlarda ve farklı türlerde binlerce eserin yazıldığı bilinmektedir.

Azerbaycan Türkçesiyle edebiyat alanında eserler / şiirler yazarlardan biri de asıl adı Ehmed İslam Heftikoğlu olan İslam Türkay'dır.

İslam Türkay, Türk dili ve edebiyatı, Türk tarihi, Türk kültürü ve Türk dünyasıyla ilgili engin bilgiye ve birikime sahip olan ender şair ve aydınlardan biridir. Onun bütün Türk dünyasını bin yılı aşkın bir süreden beri bir arada tutmayı başaran unsur olarak gördüğü Türkçeyi şiirlerinde ustaca kullandı; söz sanatlarına (mecazlara, mazmunlara...), metaforlara, kalıplaşmış dil öğelerine fazlaca yer verdiği; bunların da onu ve eserlerini ayrıcalıklı kıldığı dikkati çeker.

İslam Türkay'ın eserleri üzerinde tarafımızdan yapılan incelemede şairin kalıplaşmış dil öğelerinden büyük ölçüde yararlandığı tespit edilmiş şu sonuca ulaşılmıştır:

Kalıplaşmış dil öğesinin adı	Sayısı
Atasözleri	38
Deyimler	490
Vecizeler	55
İkilemeler	310
Dualar ve Beddualar	47

Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Türkçesi her ne kadar Türkiye Türklerine ve ölçünlü Türkiye Türkçesine çok yakın olsa da ne yazık ki Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Türkçesiyle ilgili olarak Türkiye'de (bu bağlamda Türk dünyasında) çalışma yapan bilim insanlarının sayısı oldukça azdır. Azerbaycan'la ilgili araştırma ve inceleme yapanların da çalışmalarında genelde belirli benzer konuları ele aldıkları, diğerlerini göz ardı ettikleri inkâr edilmez bir gerçektir. Yapılacak çalışmalarda meselelerin dil, edebiyat, tarih, kültür vd. açılardan ayrıntılı olarak ele alınıp incelenmesi, Azerbaycan Türkçesiyle eser yazan yakın döneme ait şairlerin, yazarların, düşünürlerin de göz ardı edilme-
mesi çalışmaları daha değerli kılacaktır.

Kısaltmalar

- AHV : Arxada Hesret Var
 BGG : Bir Gün Geler
 BT : Bilge Tonyukuk Yazıtları
 DLT : Dîvânu Lügâti't-Türk
 EMDA : Éşgim Menim Dar Ağacım
 HTBG : Her Şeyi Tezeden Başlayam Gerek
 KTD : Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü
 TS : Türkçe Sözlük
 YŞ : İslam Türkay'ın Yayınlanmamış Şiirleri

Kaynakça

- Acaroğlu, M. T. (1992). *Dünya atasözleri*. İstanbul: Kaya.
- Adilov, M. (2021). *Kazakça atasözü ve deyimlerde eskicil (aktif olmayan) unsurlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ağakay, M. A. (1953). İkizlemeler üzerine. *Türk Dili*, 17, 268-271.
- Ağakay, M. A. (1954). Türkçede kelime koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2, 97-104.
- Akalın, L. S. (1990). *Türk dilek sözlerinden alkışlar ve kargışlar*. Ankara: Halk Kültürünü Araştırma Dairesi.
- Akın, C. (2015). Dede Korkut'ta yer alan atasözlerinde metaforların işleyişi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(2), 105-109.
- Aksan, D. (1990). *Türkçenin gücü*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, D. (1996). *Türkçenin söz varlığı*. Ankara: Engin.
- Aksan, D. (1998). *Anlam bilim anlam bilim konuları ve Türkçenin anlam bilimi*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, D. (2002). *Ana dilimizin söz denizinde*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, D. (2003). *En eski Türkçe'nin izlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları üzerinde sözcükbilim, anlambilim ve biçimbilim incelemelerinin aydınlatıldığı gerçekler*. İstanbul: Multilingual.
- Aksan, D. (2009). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü (II. deyimler sözlüğü)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. A. vd. (1996). *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. A. (2018). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü (I. atasözleri sözlüğü)*. Ankara: İnkılap.
- Alkan İspirli, S. (2019). Vecize edebiyatı ve Mehmed Receb'in Emsâl-i Hakikat isimli eseri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(1), 230-261.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü I-II*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtları'nın söz dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (1995). *Uygur atasözleri ve deyimlerinden seçmeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (2003). Türkçede fiil deyimleri ve öğretimi üzerine. *Türk Dili*, 620, 148-156.
- Alyılmaz, C. (2003). Türk Tengri dini edebî çevresi (Orhun Türkçesi dönemi). *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 4, 1-24.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Alyılmaz, K. (2001). Kırgız atasözlerinden seçmeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17, 145.

- Alyılmaz, S. (2003). *Borçalılı bilim adamı, eğitimci, şair Valeh Hacılar hayatı-sanatı-eserleri*. Ankara: Devran.
- Alyılmaz, S. (2011). *Risâle-i müze-dûzluk (inceleme-metin-dizin)*. Ankara: Elik.
- Alyılmaz, S. (2013). Türkçe Sözlük'te yer alan argo nitelikli kavram işaretleri. Ü. Gürsoy vd. (Ed.), *Leylâ Karahan armağanı* içinde (165-192). Ankara: Akçağ.
- Alyılmaz, S. (2017). *Türkçede nesne tekrarlı fiiller*. İstanbul: Kesit.
- Alyılmaz, S. (2018). Türkçede birden fazla anlam ögesiyle (sentaktik yolla) kavramların işaretlenmesi. *Çukurova Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 12.
- Aydın, E. (1997). Orhon yazıtlarında hendiadyoinler. *Türk Dili*, 544, 417-421.
- Bezirci, A. (1991). Deyimlerimiz üstüne. *Çağdaş Türk Dili*, 35, 1069-1102.
- Birtek, F. (1944). *En eski Türk savları*. Ankara: Alâeddin Kıral.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2017). *Çağdaş Türk lehçeleri*. Ankara: Akçağ.
- Buran, A. vd. (2017). *Çağdaş Türk yazı dilleri I. günaybatı-Oğuz grubu*. Ankara: Akçağ.
- Çağatay, S. (1978). Uygurcada hendiadyoinler. *Türk lehçeleri üzerine denemeler* içinde (29-66). Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF.
- Çamlıbel, F. N. (1995). *Han duvarları*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Çoban, İ. (2017). İslam Türkay'ın "Türk oğlu Türkem men" başlıklı şiirinin Orhun yazıtları ile metinlerarasılık bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 6(4), 2232-2255.
- Çobanoğlu, Ö. (2020). *Tarihte ve günümüzde Türk boylarının ortak atasözleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Çotuksöken, Y. (1988). *Atasözlerimiz*. İstanbul: Varlık.
- Demir, T. (2006). *Türkçe dilbilgisi*. Ankara: Kurmay.
- Doğru, F. (2020). Kuanşi İm Pular'da kavramların işaretlenmesi. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 20-48.
- Durgut, H. (2004). Türkiye Türkçesinde ikilemelerde kalan arkaik kelimeler. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 1, 805-814.
- Ehmedli, İ. (1981). *Bir gün gelir*. Bakü.
- Ehmedli, İ. (1985). *Her şeyi tezedden başlayam gerek*. Bakü.
- Ehmedov, T. (1995). *Azerbaycan yazıcıları ensiklopedik me'lumat kitabı*. Bakü.
- Ekici, M. vd. (2020). Anonim halk edebiyatı. M. Öcal Oğuz (Ed.), *Türk halk edebiyatı el kitabı* içinde (133-238). Ankara: Grafiker.
- Emirşah, İ. (2020). İrk Bitig'de kavramların işaretlenmesi. *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu* içinde (75-102). Bursa: Teke Akademi.
- Er, O. (2016). Bitlis Eren Üniversitesi takvimlerine kültürel değerler açısından bir bakış. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56, 1425-1440.
- Ercilasun, A. B. (2018). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (1949). İkiz kelimelerin tarihi hakkında. *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, 2, 283-286.
- Ergin, Muharrem, (1993). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Erşahin, İ. (2011). *Halk kültürü ve edebiyatı sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.
- Eyüboğlu, E. K. (1975). *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar şiirde ve halk dilinde atasözleri ve deyimler II: deyimler (tâbirler)*. İstanbul: Doğan Kardeş.
- Ferzeliyev, T. vd. (1996). *Türk dilinde dualar beddualar yeminler*. (Yay. haz.: C. Alyılmaz). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Gemalmaz, E. (1982). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin formalarının enformatif değerleri ve bu değerlerin ihtiyaç hâlinde bu dilin gelişimine muhtemel etkileri*. Erzurum: Özel Yayın.
- Gemalmaz, E. (1995). Türkçe'nin morfo-sentaktik yapısının fonolojisine etkileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1-7.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. (Ed.: C. Alyılmaz ve O. Mert). Ankara: Belen.
- Gökdayı, H. (2008). Türkçede kalıp sözler. *Bilig*, 44, 89-110.
- Gökdayı, H. (2019). Türkiye Türkçesinde kalıp sözler, bu sözleri içeren biz sözlük ihtiyacı ve hazırlama yöntemi. *Türük Dergisi*, 7, 18-35.
- Gözler, H. F. (1991). *Türkçe deyimler Türkçe ve edebiyat terimleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gülensoy, T. (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Güner Dilek, F. (2004). Altay Türkçesinde ikilemeler. *Bilig*, 28, 83-100.
- Gürsoy Naskali, E. (haz.). (1997). *Türk dünyası gramer terimleri kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hasan, H. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince kullanılan atasözleri ve deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1971). *İkileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk dilinde ikileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1982). *Dilbilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İsmail, Z. ve Gümüş, M. (1995). *Kazak atasözleri*. Ankara: Engin.
- Kaplan, M. (2008). *Kültür ve dil*. İstanbul: Dergâh.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karabeyoğlu, A. R. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te savlar ve kültürel kavramlaştırma*. İstanbul: Kesit.
- Kargı Ölmez, Z. (1997). Kutadgu Bilig'de ikilemeler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 19-40.
- Kaya, D. (1997). Dualar ve beddualar. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 4, 99-121.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Kürenov, S. ve Gümüş, M. (1995). *Türkmen atasözleri ve bilmeceleri*. Ankara: Engin.
- Mert, O. (2008). Orhun Yazıtları'nda kullanılan işaretli (/./) görev öğeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, 1-20.
- Musaoğlu, M. ve Gümüş, M. (1995). *Azerbaycan atasözleri*. Ankara: Engin.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut Dresden nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özdemir, D. (2020). Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat ve Şine Us Yazıtları'nda kavramların işaretlenmesi. *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu içinde* (103-124). Bursa: Teke Akademi.
- Özeren, M. (2019). *Kırgız Türkçesi ağızlarında ikilemeler*. Ankara: Akçağ.
- Öztopçu, K. (1992). *Uygur atasözleri ve deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı.
- Sarı, C. (2021). *Türkiye Türkçesi ağızlarında kalıplaşmış dil birimleri*. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Sev, İ. G. (2004). Dîvânu Lugâti't-Türk'te ikilemeler. *Türk Dili*, 634, 497-510.
- Sevinçli, V. (2015). Türk kültüründe alkış / kargış ve Adilcevaz örneği. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 52, 97-125.
- Silahdaroğlu, F. (1997). *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten derlemeler ve uyarlamalar*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Şahabeddin, C. (1927). Vecize edebiyatı. *Servet-i Fünun*, 61, 1600/126, 338-339.
- Şen, N. (2019). Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerindeki değerler. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 35-56.
- Tavkul, U. (2001). *Karaçay-Malkar atasözleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Taymas, A. B. (1988). *Kazan Türkçesinde atasözleri ve deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, Ş. (2001). *İl kelimesi ve iştikaklarının hikayesi, iştikakçının köşesi, Türk dilinde kelimelerin ve eklerin hayatı üzerine denemeler*. İstanbul: Simurg.
- Tekin, T. (1957). Köktürk Yazıtlarındaki deyimler üzerine I-II. *Türk Dili*, 6, 372-374 ve 423-426.
- Tekin, T. (2018). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Ankara: Bilgesu.
- Tuna, O. N. (1949). Türkçede tekrarlar. *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(4), 429-447.
- Tuna, O. N. (1982-1983). Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kuralları ve tabii bir ünsüz dizisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 30-31, 163-228.
- Türkay, İ. (1986). *Arxada hesret var*. Bakü.
- Türkay, İ. (1991). *Eşgim benim dar ağacım*. Bakü.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ülküsal, M. (1970). *Dobruca'daki Kırım Türklerinde atasözleri ve deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Üstünova, K. (2002). *Dil yazıları*. Ankara: Akçağ.
- Yanar, A. (1997). *Hayvan motifli atasözleri ve deyimlerimiz*. Erdemli.
- Yoldaşev, İ. vd. (1998). *Uzbek ve Türk mekalleri ve ibareleri (Özbek-Türk atasözleri ve deyimleri sözlüğü)*. Taşkent: Engin.

Extended Summary

Language is one of the most fundamental needs and the most important tool for the humankind, who are social beings. Since they need the language to express themselves and ensure that they are understood. Those who also utilize language skillfully in science, culture, art and literature in addition to fulfilling daily needs and merely communicating create works of art are remembered for centuries. These artists convey the treasury of thoughts and feelings, cultural values and customs of users of that language to the next generations with their works, and also show the richness and sophistication of the language. These high quality works which are far from the ordinary and carry a high artistic value, allow the target audience to have a common taste and aesthetic perspective.

Language and culture are inseparable concepts. Cultural transfer between generations is carried out via oral and written language. The significance of language as a conveyor of culture in transitioning from a community to a nation and creating a common national memory is well-known. Each community that has a language of its own, symbolizes and conceptualizes objects and events with various vocal combinations. These concept signs in the language, is virtually the extension of the thoughts, lifestyles and beliefs of the community in which the language is spoken. There are various ways in Turkish to form concept signs / words.

Every language creates its own vocabulary in time. The vocabulary of a language consists of words that can be found in dictionaries like bullet points (concept signs) and linguistic forms (idioms, reduplications, sayings, proverbs, prayers/applauds, curses / imprecations, hadith, Quran verses etc.). In fact, the linguistic forms work as cultural memory codes. Indeed, linguistic forms hold a significant role in acquiring these cultural codes and conveying them to the next generations. On one hand, they enrich the language in terms of vocabulary. On the other hand, they help users of the language to have an effective narration both in terms of oral and written communication. The elements of the linguistic form allow the speaker and the listener's fast communication since they are remembered with ease by the users of said language and rapidly absorbed by the listener. Thus, they save time and effort.

As the Turkish language with its extensive rules and strength, is reviewed in terms of its evolution in history, its products span different ages and countries, current dialects, it is apparent that it also consists of a rich and expansive linguistic presence. Turkish is a language that dominates a large geographic area with its different dialects. One of the closest dialects of Turkish that is under Oguz group, is Azerbaijan Turkish. In general Azerbaijan Turkish has a significant position due to having a rich linguistic presence, consisting of Turkish thought process and lifestyle reflections, and consisting of the Turkish - Islam community structure in its idioms, reduplications, sayings, proverbs, prayers, and curses, among other Turkish dialects.

It is known that poems have the power to convey the message from the user to the listener in an efficient way with invoking enthusiasm (through metaphors, propositions, linguistic forms). İslam Türkay is one of the recently accomplished poets from Azerbaijan who uses Turkish efficiently.

İslam Türkay, whose real name is Ehmed İslam Heftikoğlu, was born on November 7th, 1950, in Demirciler village of the Kazakh region of the Republic of Azerbaijan. Following his primary education, he studied journalism in Azerbaijan State University and worked as a translator, editor, author and manager in various newspapers and publishers.

İslam Türkay is mostly known as a poet rather than a journalist. His poem books are: *Bir Gün Geler* (Baku, 1981), *Herşeyi Tezeden Başlayam Gerek* (Baku, 1985), *Arxada Hesret Var*, (Baku, 1986), *Eşğim Menim Dar Ağacım* (Baku, 1991).

This article first offers a general overview of linguistic forms and then, the linguistic forms presented in İslam Türkay's poems are highlighted along with specific examples.

